

UNIVERZITET U SARAJEVU

FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
ODSJEK ZA ŽURNALISTIKU/KOMUNIKOLOGIJU

**MEDILOŠKI SIMBOLI U KREIRANJU
BOSANSKOHERCEGOVAČKOG KULTURNOG IDENTITETA I
IMIDŽA
-magistarski rad-**

Kandidatkinja:

Sara Delić

Broj indeksa: 1095II/K

Mentorica:

doc. dr. Enita Čustović

Sarajevo, oktobar 2023. godine

Rad posvećujem mojoj najvećoj podršci – roditeljima i sestri.

SADRŽAJ:

1. UVOD	4
2. METODOLOŠKI PRISTUP ISTRAŽIVANJU	7
2.1. Problem istraživanja	7
2.2. Predmet istraživanja.....	7
2.3. Definiranje pojmova i pojmovna analiza	8
2.4. Ciljevi istraživanja	10
2.5. Sistem hipoteza	11
2.6. Metode istraživanja	11
2.7. Vremenske i prostorne odrednice istraživanja	12
3. TEORIJSKI PRISTUP ISTRAŽIVANJU	13
3.1. Bosanski duh.....	13
3.2. Prvi kulturološki simboli – kako ostaviti trag?	13
3.3. Prvi koraci simbolizma – paleolitik.....	15
3.4. Umjetnost paleolitika u BiH	15
3.4.1. Ornamenti.....	16
3.5. Razvoj kulture u neolitiku.....	16
3.5.1. Impresio kultura.....	17
3.5.2. Starčevačka kultura	18
3.5.3. Kakanjska kultura.....	18
3.5.4. Butmirska kultura	18
3.6. Dokumenti kao svjedoci bosanstva.....	19
3.6.1. De administrando imperio.....	19
3.6.2. Povelja Kulina bana	19
3.6.3. Ahdnama sultana Mehmeda el-Fatiha II.....	20
3.7. Humačka ploča – spomenik pismenosti.....	21
3.8. Ostali važni simboli	21
3.8.1. Ljiljan	21
3.8.2. Tradicionalna bosanska kuća.....	23
3.8.3. Najstariji sakralni objekti u BiH	24
3.8.4. Mostovi	24
3.8.5. Ćilim	25
3.8.6. Sevdalinka	26

3.8.7. Folklor	26
3.9. Medij, jezik, filozofija i simbolika.....	27
3.10. Postmodernistički identitet i medijska kultura	28
3.11. Medijska pismenost	30
4. EMPIRIJSKI PRISTUP ISTRAŽIVANJU	33
4.1. Intervju	33
4.1.1. Osvrt na intervju.....	42
4.2. Anketa.....	43
4.2.1. Opći podaci o ispitanicima.....	48
4.2.2. Prepoznavanje medioloških simbola	49
4.2.3. Percepcija ispitanika o značaju novomedijske prezentacije	61
4.3. Osvrt na anketu	69
5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	70
5.1. Preporuke	72
6. LITERATURA	75
6.1. Web – literatura.....	76
7. PRILOZI	77
7.1. Prilog 1: Transkript intervjua sa skulptorom Adisom Fejzićem	77
7.2. Prilog 2: Anketni upitnik	88
Biografija.....	97

1. UVOD

Okruženi smo mediološkim simbolima, no često im ne pridajemo naročit značaj. Sve što stoljećima postoji, a nosi poruku predstavlja mediološki simbol. Važno je prepoznavati i razumijevati stvari kojima smo okruženi, govore nam mnogo toga. Mediološki simbol je prenosnik znanja. Transmisija je važan segment mediologije, odnosno prenos poruka koji je izuzetno značajan, a mediologija se naročito interesuje za čovjeka kao prenosioca. Da bi čovjek postao kvalitetan prenosioc mora razumijevati simbole koji se nalaze svuda oko njega i imaju značenje. Vođena motivacijom da nekoga potaknem da promišlja o značaju simbola kroz povijest istraživat ću povezanost autohtonih historijskih i kulturnih spomenika, muzike, plesa i drugih kulturoloških elemenata koji su nosioci mediološke simbolike kulturnog identiteta bosanskohercegovačkog društva. Pogledamo li malo oko sebe vidimo puno toga: arhitekturu, umjetnost, običaje ili riječi koje se vezuju za bosanskohercegovačkog čovjeka stoljećima unazad. Slušamo muziku, pamtimo riječi i prenosimo poslovice stare stotinama godina. Šta je to sve ako nisu simboli koje nesvjesno svakodnevno koristimo. Želja da radim baš ovu temu pojavila se tako što sam primijetila da mnogi ljudi, čak i oni visoko obrazovani, ne mogu razlikovati simbole niti poznaju osnovne stvari o kulturnom identitetu i naslijeđu Bosne i Hercegovine, što je prema mom mišljenju, veoma važno da zna svaki stanovnik ove zemlje. Poražavajuća mi je bila činjenica da se osnovne stvari ne znaju, stoga sam se odlučila na istraživanje koje će mi pokazati jesu li moja zapažanja opravdana ili samo splet datih okolnosti. Ljubav i želja za znanjem o domovini trebala bi biti urođena. Porodica je ta koja od malih nogu djecu uči pravim i bitnim vrijednostima. Plemenit odgoj također može biti oličje kulturnog identiteta jedne države, možda za početak i najznačajniji. Od toga sve polazi. Kada postoji plemenit odgoj veće su šanse da dobijemo i posvećenog učenika koji će rado usvajati znanja koja dobije od svojih odgajateljica, učitelja, nastavnika i u konačnici profesora. Dobar dio informacija o kulturnom identitetu dobije se putem obrazovnih institucija, to treba znati prepoznati i primjeniti te kasnije prenositi na mlađe naraštaje. Briga za očuvanjem kulturnog identiteta ali i imidža zemlje koji se na osnovu tog identiteta može graditi, prezentovati i razvijati nagnala me da pokušam barem nekolicinu ljudi osvijestiti da pridaju značaj simbolima. Nekada su transparentno prikazani, a nekada je značenje skriveno te se čovjek treba pomučiti kako bi saznao pravu istinu i vrijednost. Kako god da bilo, važno je primjećivati. Ako nekada budete hodili divnim padinama Bosne i Hercegovine i ugledate Bosanski ljiljan – *Lilium bosniacum* važno je znati da je to endemska vrsta koja ne postoji nigdje drugo na svijetu i biti ponosni što ste dio tog prizora. Šetajući kanjonom divne Neretve možete pronaći Hercegovački zvončić - lat. *Campanulaceae hercegovina*,

endemski ljubičasti cvijet koji raste samo na tom podnevlju. Skrenete li pogled možda ćete imati sreću i ugledati Stari most u Mostaru koji je svjedok stoljetnog opstanka naše zemlje i u najtežim ratnim vremenima. Šetajući okolinom Višegrada pogled može odvući endemska Pančićeva omorika koja je simbol prirode u BiH. Primjećivati ne samo prirodne ljepote, već i one koje je stvorio čovjek svojim rukama, važno je zbog očuvanja kulturne baštine. Ako uništimo tradiciju, uništili smo i društvo. Stoga je važno pisati, govoriti, čitati i prenositi, a ako barem jednu osobu osvijestim, uspjela sam u svom naumu.

„...arhitektura (je)...glavna riznica čovječanstva; (...) u svijetu se nije pojavila nijedna dublja misao koja nije oličena u građevini; svaka narodna misao i svaki vjerski zakon imali su svoje spomenike; naposljetku, ljudski rod je sve svoje važne misli ispisao u kamenu. A zašto? Zato što svaka misao, bilo vjerska, bilo filozofska, teži da se ovjekovječi, zato što svaka misao koja je pokrenula jedno pokoljenje hoće da pokrene i drugo i da ostavi traga...“ (Hugo, *Bogorodična crkva u Parizu*).

Tako je i bosanskohercegovački čovjek svoje prve misli ispisao na zidovima pećina, zatim uklesao u stećke, sazidao u kuće i kasnije pretočio u pisanu riječ. Nagrobni spomenici, obilježavanje mjesta umrlog, prvi su načini razumnog čovjeka da simbolički označi nečije postojanje. Postojanje svog pretka. „Simboličke radnje su se najprije vršile neposredno na leševima predaka, koji su tehničkim putem mumificirani ili su im kosturi ukrašavani i zakopavani (a kasnije pretvarani u mermerne statue)... Arhitektura prethodi pismu kao što kamen prethodi riječi. A trag znaku“ (Debre, 2000).

U Bosni i Hercegovini, prateći njenu povijest, historiju komunikacijskih formi i oblika, susrećemo se sa svim poznatim ljudskim oblicima komuniciranja i komunikacijskih oblika. Zapisi na stećcima, drugim nadgrobnim spomenicima, nišanima primjerice, na kamenim pločama iz Huma, crtežima butmirske zaostavštine, preko pisanih tragova kakvi su Povelja kulina bana iz 12. stoljeća, sve do rane crkvene pismenosti, miješane tzv. alhamijado pismenosti i književnog stvaralaštva gdje se kombinuju dva, tri jezika i dva, tri alfabeta međusobno, do najnovih općepoznatih komunikacijskih kanala i sadržaja, dakle, komunikacija je pluralna. Raznovrsna, disperzirana ili široko rasprostranjena po raznim dijelovima zemlje bosanske. Stoga nije čudno što zajedno obitavaju i danas danile i ornament, i knjiga, i zapis, i letak, i reklama i svi poznati oblici komunikacijskih simbola (Fejzić Čengić, 2021).

Unatoč modernizaciji u Bosni i Hercegovini preživljava i tradicionalni način komuniciranja. Autorica Fejzić Čengiđ to posmatra na sljedeći način: „Arheološki i kulturalni tragovi ukazuju na to da takozvana usmena faza komuniciranja, karakteristična za opću bosansku dugu pripovjedačku tradiciju, onaj oblik nesposredne komunikacije poruka, koji podrazumijeva suočavanje subjekata komunikativnih činova i sadrži i održava snažnu psihološku inferenciju učesnika komunikacijskih činova. I nekada i sada" (Fejzić Čengiđ, 2021).

2. METODOLOŠKI PRISTUP ISTRAŽIVANJU

2.1. Problem istraživanja

Zainteresovanost za poimanje i suodnos medioloških simbola i kulturnog identiteta dovelo je istraživače do mnogih pitanja na koja ne može pronaći adekvatan odgovor. Stoga ćemo pokušati u ovom radu pronaći odgovore na pitanja koja nas zanimaju i pokušati otkloniti nedoumice. U skladu sa naslovom, predmet istraživanja ovog rada bit će način na koji mediološki simboli oslikavaju kulturni identitet Bosne i Hercegovine. Kako kultura i umjetnost mogu iskoristiti multimedijalne medijske potencijale za svoju promociju, afirmaciju i unapređenje s ciljem popularizacije i osvještavanja kulturnog identiteta. Istraživat će se povezanost autohtonih historijskih i kulturnih spomenika, muzike, plesa i drugih kulturoloških elemenata koji su nosioci mediološke simbolike kulturnog identiteta bosanskohercegovačkog društva. Analizirat će se svjesnost bh. stanovnika o vlastitom kulturnom identitetu i simbolima koji utječu na njihovu afirmaciju. Nastojat će se objasniti paralela historijskog prožimanja simbola, koji su nosioci medijske poruke kreirajući tako višestoljetni kulturni identitet svih stanovnika/ca Bosne i Hercegovine. Pokušat ćemo i pronaći razloge zbog kojih je slabo razvijena svijest o važnosti kulturnog identiteta u BiH.

Problemsko pitanje ovog rada glasi: „Da li mediološki simboli oslikavaju bosanskohercegovački kulturni identitet. Problematizirat će se pitanje oslikavanja bh. kulturnog identiteta putem medioloških simbola. Da li je zastupljeno, u kojoj mjeri, ima li historijsko uporište i slično.

2.2. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja ovog rada, kako je prethodno navedeno, bit će na koji način mediološki simboli oslikavaju kulturni identitet Bosne i Hercegovine. Kako kultura i umjetnost mogu iskoristiti multimedijalne medijske potencijale za svoju promociju, afirmaciju i unapređenje, a sve s ciljem popularizacije i osvještavanja kulturnog identiteta. Istraživat će se povezanost autohtonih historijskih i kulturnih spomenika, muzike, plesa i drugih kulturoloških elemenata koji su nosioci simbolike kulturnog identiteta bosanskohercegovačkog društva. Analizirat će se svjesnost bh. stanovnika o vlastitom kulturnom identitetu i simbolima koji utječu na njegovu

afirmaciju. Tema rada korespondira sa znanstvenim područjem komunikologijom (mediologijom) kako disciplinarno, tako i interdisciplinarno u oblasti sociologije i historije. Spoj komunikologije i sociologije nastaje jer su kultura i zajednica, odnosno područje primjene određene kulture neodvojivi. Bosna i Hercegovina je zanimljivo multikulturalno područje gdje se stoljećima prožimaju različiti utjecaji. Analizirat će se kakvo je tumačenje medioloških simbola u društvu. S druge strane, komunikologija i historija su također povezane. Kulturno-historijski spomenici, tradicijska ostavština i običaji su mediološki simboli koji prenose poruku i pokazuju puno toga.

2.3. Definiranje pojmova i pojmovna analiza

Kultura – (općenito) – riječ kultura koja se danas koristi u brojnim jezicima širom svijeta dolazi od latinske riječi *cultura* (*colere* – gajiti, poštovati, oplemenjivati). U antropologiji se pod kulturom podrazumijeva „cjelokupan način života jednog naroda“, tj. život sa svim njegovim sadržajima. Pojam se razumijeva u savremenom smislu kao sistem simbola koje ljudi stvaraju i koriste da bi usmjerili ponašanje, interakcije i obrasce društvene organizacije (v. alternativna kultura) (Lavić, 2014: 398).

Identitet (lat. *Identitas*) – „Pod identitetom ako se odnosi na društvene aktere podrazumijevam proces stvaranja smisla na temelju kulturnog atributa ili srodnog niza kulturnih atributa kojima je dana prednost u odnosu prema drugim izvorima smisla“ (Castells, 2002: 16).

Kulturni identitet – u sociologiji postoji veliki broj teorija koje na izravan ili neizravan način tematiziraju problematiku kulturnog identiteta, na osnovu tri osnovne sociološke paradigme. U proučavanju kulture Durkheim se vraća izvorima, odnosno nastoji odgovoriti na pitanje kako nastaje ljudska kultura. Nastanak kulture vezuje za primitivnu klasifikaciju, dakle kultura nastaje onda kada su ljudi mogli praviti razliku među stvarima i pojavama. Pojam i podrijetlo kulture Durkheim vezuje za ljudsko društvo (Musa, 2013: 33-37). Pojam je to koji izražava jedinstvenost i autentičnost neke kulture, te pripadnost pojedinca ili društvene skupine toj kulturi. Određenje neke društvene zajednice putem njenih vlastitih kulturnih specifičnosti i vrijednosti. Kulturni identitet tvore oblici duhovne (jezik, književnost, muzika, ples, običaji i dr.) i materijalne (graditeljstvo, artefakti) kulturne baštine. Kulturni identitet zasniva se na elementima tradicijske kulture, ali se izražava i u savremenim kulturološkim tvorbama, uključujući i kulturu industrije (film, izdavaštvo i dr.). Pravo na očuvanje kulturnog identiteta, osobito nacionalnih manjina,

ostvaruje se u demokratskim zemljama odgovarajućim zakonskim odredbama koje štite i pogoduju njihov zaseban kulturni položaj i razvitak (škole, kulturne ustanove, izdavaštvo i dr.).

Kulturni obrazac – (engl. *cultural pattern*) pod pojmom kulturni obrazac (kulturni model), koji potječe iz antropologije, mislimo na uopćeni način ponašanja i djelovanja ljudi koji je karakterističan za određeno društvo. Pojedini istraživači govore o „načinu života“ i time kulturne obrasce poistovjećuju s tim načinom (Lavić, 2014: 403).

Kultura pamćenja (kultura sjećanja) – proces kojim društvo ostvaruje kontinuitet šticećenjem svog kolektivnog znanja i osiguravanjem uvjeta za rekonstrukciju identiteta budućim generacijama. Prelaskom sjećanja u kulturno pamćenje započinje kultura sjećanja (pamćenja). Napor oko očuvanja kulturnog pamćenja kazuje o temeljnom ljudskom pravu na participaciju u kulturnom životu (Lavić, 2014: 399).

Kulturna baština/naslijeđe (prema Pariškoj konvenciji o Svjetskoj kulturnoj i prirodnoj baštini) – samo je čovjek kao racionalno i djelatno – interpretirajuće biće u stanju da napravi kulturnu sredinu, tj. svoju životnu sredinu na koju su utjecaji čovjeka veći od utjecaja bilo koje druge živuće vrste u prirodi. Pod oznakom baština podrazumijeva se sljedeće: a) spomenici (arhitektonska djela, djela monumentalne kulture i slikarstva, arheološki predmeti...), b) građevinski kompleksi (grupe odvojenih ili povezanih građevina koje su na svjetskom planu, a sa stanovišta znanosti i umjetnosti, od izuzetne vrijednosti zbog svoje arhitekture, homogenosti ili jedinstvenog položaja u nekom predjelu), c) mjesta (djela čovjeka ili kombinovana djela čovjeka i prirode i površine sa arheološkim nalazištima, koja su od izuzetne svjetske vrijednosti sa stanovišta historije, estetike, etnologije ili antropologije (Lavić, 2014: 401).

Simbol – (grč. *Symbolon* – sastaviti, složiti, spojiti; njem. *Symbol*) je u starini dogovoreni predmet koji služi kao znak raspoznavanja za članove neke grupe, bratstva, tajnog društva i slično. Simbol se općenito definira kao nosilac značenja (znak, riječ, predmeti ili neki događaji) koji označava neku predstavu o nečemu što ne mora biti sadašnje ili prisutno. Simbol, dakle, jeste ono što može stajati umjesto nečeg drugog i da ga tom prilikom prepoznatljivo reprezentira (Lavić, 2014: 624).

Mediologija – Režis Debre u knjizi „Uvod u mediologiju“ prvenstveno uvodi novi pogled na komunikaciju, jer smatra da treba jasno razgraničiti komunikaciju od transmisije. Također, govori o mediologiji kao nauci, mada ne insistira da ona nužno mora biti prozvana naučnom – već je važno da se shvati njen značaj u proučavanju historije, kako bi se shvatila sadašnjost i eventualno

predvidjela budućnost. Mediologija se naročito interesuje za čovjeka kao prenosioca poruke. Medijum je u mediologiji potpora simbolu (Debre, 2000: 11-12). U ovom radu ćemo upravo ovaj historijski dio mediologije povezivati sa sadašnjim.

Tradicija – (lat. *traditio* – predanje, od *tradere* – predati, prenijeti) – skup kulturnih obilježja, običaja i vjerovanja koji se svjesno prenosi s generacije na generaciju kao kulturna vrijednost neke društvene cjeline (Mimica i Bogdanović, 2007: 629).

Zajednica – društvena jedinica; ljudi povezani društvenim procesima koji traju duže vremena, što za posljedicu ima ne samo ostvarenje zajedničkih potreba i interesa već i ostvarenje posebne kulture (Mimica i Bogdanović, 2007: 666).

2.4. Ciljevi istraživanja

Cilj ovog istraživanja jeste spoznati da li i na koji način mediološki simboli kreiraju bh. kulturni identitet. Koliko je identitet, naročito kulturni, važan i šta predstavlja. Jesu li upravo mediološki simboli nosioci i čuvari bh. kulturnog identiteta? Kako prepoznati mediološke simbole koji su nosioci kulturnog identiteta? Kako ih promovisati, analizirati, sačuvati?

Društveni cilj istraživanja odredit će kakvu će korist imati društvo ako se podigne svijest o očuvanju kulturnog identiteta. Ovo istraživanje bi moglo podstaći društvo na očuvanje medioloških simbola, doprinijeti percipiranju o njihovoj važnosti. Na primjerima će se pokazati u kojoj mjeri su mediološki simboli očuvali kulturni identitet u BiH. Cilj je također i podići svijest građana/ki o očuvanju vlastitog kulturnog identiteta. Naučni cilj analizirat će prenos poruka putem medioloških simbola, kao što su građevine, objekti, arheofakti, muzika, ples, umjetnost i slično. Istraživanje podrazumijeva deskripciju i eksplanaciju faktora koji utječu na održavanje kulturnog identiteta. Dakle, naučni cilj jeste znanstvena deskripcija i eksplanacija faktora koji utječu na izgrađivanje, svjesnost, očuvanje i prihvatanje kulturnog identiteta. U komunikološkom i sociološkom smislu nastojat će se utvrditi i analizirati povezanost navedenih pojmova. Važan fokus istraživanja bit će na dobijanju rezultata o tome kakvu ulogu mediološki simboli imaju u izgradnji kulturnog identiteta jedne zemlje i imaju li uopće i ako da u kojoj mjeri te koliko su ljudi svjesni da određeni simbol poput stećka određuje njihov kulturni identitet i samim tim njihovu historiju, tradiciju, jezik, kulturu i postojanje. Kada se istraživanje finalizira cilj je uvidjeti da li su mediološki simboli doprinijeli kreiranju dobrog ili lošeg imidža kulturnog identiteta u BiH.

Korisnici ovog rada mogu biti svi stanovnici Bosne i Hercegovine kao i učenici, studenti te akademska i naučna zajednica u Bosni i Hercegovini.

2.5. Sistem hipoteza

Za potrebe ovog rada kreirana je generalna hipoteza i tri pomoćne hipoteze, koje će u kasnijoj analizi biti potvrđene ili negirane.

Generalna hipoteza: Mediološki simboli u značajnoj mjeri održavaju bosanskohercegovački kulturni identitet.

Razrađujuće hipoteze:

- P.H.1: Građani teško prepoznaje mediološke simbole koji ih okružuju.
- P.H.2: Svijest građana Bosne i Hercegovine o očuvanju kulturnog identiteta je na niskom nivou.
- P.H.3: Stećak se u bh. društvu većinom posmatra kao nadgrobni spomenik.

2.6. Metode istraživanja

Ovo istraživanje je interdisciplinarnog karaktera. Metode koje će se primjenjivati služe da bi se došlo do relevantnih znanstvenih pokazatelja. Rad će se sastojati od teorijskog i empirijskog dijela. Za teorijski dio koristit će se podaci o povezanosti medioloških simbola i kulturnog identiteta. Kada je riječ o empirijskom dijelu korist će se tehnike ankete i intervjua. Anketa kao tehnika unutar kvantitativnog pristupa će se koristiti kako bi se analiziralo znanje građana/ki o mediološkim simbolima i kulturnom identitetu, te uviđaju li njihovu povezanost. Uzorak istraživanja obuhvatat će bh. građane/ke od 15 do 60 godina, na području cijele BiH. Tehnika intervjua unutar kvalitativnog pristupa će biti primjenjena da neko kompetentan ko se bavi ovom problematikom pojasni zašto naprimjer stećak oslikava srednjovjekovni život, jezik, postojanje i običaje naroda u BiH i kako se to povezuje sa kulturnim identitetom. Koristit će se historiografski podaci te bazne metode logičkog zaključivanja: indukcija, dedukcija, analiza, sinteza i metod dokazivanja. Upotrijebit će se kombinovani pristup istraživanju – kvantitativni i kvalitativni. Kvantitativno istraživanje obuhvatat će stavove i mišljenja dijela populacije i na osnovu tih podataka zaključivat će se o stavovima kompletne populacije. Putem kvalitativnog istraživanja

pokušat će se razumjeti zašto je nešto takvo kakvo jest, načini rješavanja problema, unaprijeđenje i slično. Na osnovu kvalitativnog dijela neće se izvlačiti zaključci o stavu kompletne populacije.

Rezultatima istraživanja koje će biti sprovedeno navedenim metodama i tehnikama na području BiH bit će jasnije stanje svijesti ljudi kada je riječ o očuvanju kulturnog identiteta naše zemlje. Također, vidjet će se koliko ispitanici primjećuju teme koje se tiču kulturnog identiteta i da li ih uopće zanimaju.

2.7. Vremenske i prostorne odrednice istraživanja

Vremenska dimenzija istraživanja obuhvata period od januara 2023. godine do septembra 2023. godine. Prostorna dimenzija istraživanja će obuhvatiti područje Bosne i Hercegovine.

3. TEORIJSKI PRISTUP ISTRAŽIVANJU

3.1. *Bosanski duh*

„Postoji jedno saznanje, koje je više intuicija nego li jasna spoznaja, da je moguće u našoj hiljadugodišnjoj bosanskoj povijesti naći i pronaći, ne samo ostatke, nego i kompletna djela koja u sebi drže i skrivaju ovaj duh, koji je Bosnu održao kao cjelinu, kao povijesnu opstojnost, kao riječ i misao, iza koje bi možda ležao i jedan duh. Možemo, dakle, govoriti o kamenčićima, elementima jedne cjeline, jednog mozaika, ali i oni nam mogu pomoći. Duhovna supstancija ne traži kvantitet da bi se prepoznala i afirmirala. Ona je jedinstvo i cjelina i kao najsitniji i najmanji detalj“ - Muhamed Filipović „Bosanski duh u književnosti – šta je to?“ studija objavljena 1967. godine u časopisu „Život“.

Filipović u ovoj studiji podsjeća da se svaki prostor, svaki povijesni narodni duh ispoljava, bilo u jeziku, bilo u filozofiji, pa kako Bosni nedostaje ovo drugo, autor se obraća jeziku i književnosti nastaloj na njemu, a koji zrcali bosanski duh (Fejzić Čengić, 2021: 21). Bosanski duh izvan nacional-romantičarskih opservacija i pretjerivanja, prepoznatljiv na kulturnom, intelektualnom, moralnom nivou, u poeziji, prozi, slikarstvu, crtežu, pismu karikaturi, merhametu, inatu, toleranciji, suživotu, spremnosti da se Bosna i narodi njeni brane do posljednjeg čovjeka; to je onaj svijet prepoznatljiv kao snalažljiv, adaptibilan, uporan, solidaran, radin (Fejzić Čengić, 2021: 22).

Tlo Bosne i Hercegovine posjeduje opipljive materije koje potvrđuju i svjedoče neuništivom bosanskom duhu, ma koliko god kroz povijest on bio osporavan. Bosanska duša je nešto što najbolje mogu drugi opisati, oni koji je ne posjeduju ali je primijete kada dođu i upoznaju stanovnike BiH. Apstraktni je to simbol za poimanje nas samih, ali i jedan od najvrijednijih koje imamo i to nam niko ne može oduzeti. Sintagma *bosanski duh* obitava već stoljećima, stoga ta postojanost svjedoči o njenom utemeljenju u usmenoj predaju. Duh jezika, suživota, otvorenosti i ljubavi prema životu.

3.2. *Prvi kulturološki simboli – kako ostaviti trag?*

Čovjek je u našim krajevima prisutan još od paleolitika, od tada traži načine da se izrazi i ostavi trag. Nalazišta u sjevernoj Bosni čija se starost procjenjuje na više desetina hiljada godina,

a posebno ona u Hercegovini sa ostacima izrazito likovnih paleolitskih predstava, povezuju ove krajeve s klasičnim pojavama stvaralaštva u starijem kamenom dobu. Mnogobrojna neolitska nalazišta, često svojim oblicima vezana na suprotne izvore, reflektuju koji put i komponente povezanosti pojedinih staništa u osnovi diferentnih kultura. Ostaci mnogobrojnih utvrđenih gradina po bosanskohercegovačkim brdima, te grobne gromile ponekad još netaknute rukom savremenog čovjeka, obično se pripisuju Ilirima, najstarijoj po imenu poznatoj etničkoj grupaciji koja je nastanjivala ove krajeve. Kulturna i umjetnička blaga s pojedinih nalazišta, koja inače pripadaju bronzanom i željeznom dobu od oko 2000 g.st.ere pa do početka nove, od trajne su vrijednosti za evropsku i svjetsku kulturu i umjetnost. Plodni kontakti Ilira sa grčkim kolonijama na Jadranu u zadnjim stoljećima st. ere ostavili su niz zanimljivih simbioza. Pri kraju stare ere prirodna bogatstva zemlje privlače Rimljane. Blizu dvije stotine godina trajala je agonija borbe Ilira starosjedilaca i Rimljana osvajača, da bi na koncu ovi krajevi bili definitivno uklopljeni u rimski imperij. Ostaci rimskih naselja, termi, vila, hramova, skulptura, umjetnički izrađenih predmeta ... svjedoče o novom civilizacijskom okviru što su ga donijeli rimski legionari i koloni, i novoj umjetnosti koja je ovdje nastala u izmijenjenim uslovima. No, to stvaralaštvo nije bilo samo rimsko; romanizirano ilirsko stanovništvo dalo mu je pečat svog duha i svojih tradicija (Basler, i dr., 1987: 14).

U paleolitiku je bio dominantan kamen, u neolitiku glina pečena u vatri. Što su svakako najočitiiji simboli tih razdoblja.

Počeci figuralne umjetnosti sežu duboko u stariji neolitik naselja Obre I u dolini Trstionice. Laik čovjeka što je ondje otkriven pripada tipu cilindričnih statueta, inače tipičnih za starčevačku kulturu. Istaknuti nos i dugi vodoravni očni urezi daju ovoj skulpturi tek osnovno ljudsko obilježje, ali i upućuju na ekstrateritorijalni karakter ove umjetnosti koja je bila porijeklom iz Podunavlja. To je umjetnost koja je tek počela tražiti svoj izraz; djelo majstora koji će u glini kao tek osvojenom elementu tražiti mogućnost oblikovanja materije koja mora proći kroz nekoliko faza prije nego što postane definitivno umjetničko djelo. U drugom, srednjem razdoblju neolitika srednje Bosne čini se kao da je načas zatopljen smisao za figurativnost. Nocioci kakanjske kulture su nešto izrazitiji kao obrtnici, oni su u izradi posuda podložni strogo određenim shemama. Karakterističan im je riton na četiri zdepaste noge i s nesrazmjerno velikom, okomito postavljenom okruglom drškom. Na formiranje takvog oblika nesumnjivo su utjecali neki nekeramički uzori koji su unaprijed odredili oblik stran tehnološkim osobenostima svježeg gline. Kakanjski ritoni podjsećaju, uz nešto mašte, na životinju pojakih nogu sa rogovima, a otvor na široko rastvoreno ždrijelo (Basler, i dr., 1987: 22).

3.3. Prvi koraci simbolizma – paleolitik

Paleolitik je najraniji i najduži period ljudske historije od pojave prvih artefakata urađenih rukom naših dalekih direktnih homininskih predaka prije više od dva i po miliona godina pa sve do kraja posljednjeg ledenog doba prije oko 12 000 godina. Različite vrste hominina smjenjivale su se ili koegzistirale tokom ovog dugog vremena: od *Homo habilisa*, *Homo ergastera*, *Homo erectusa*, *Homo heidelbergensis*, preko *Homo sapiens neanderthalensis* sve do anatomski modernog čovjeka — *Homo sapiens sapiens*. Rod *Homo* potječe iz istočne Afrike, a tokom dugog razdoblja koegzistirao je i s drugim srodnim hominidima, poput raznih vrsta australopiteka od kojih čitav rod *Homo* i vuče svoje porijeklo (Opis priložen uz eksponate Zemaljskog muzeja BiH).

3.4. Umjetnost paleolitika u BiH

Paleolitičkom umjetnošću često nazivamo različite forme vizuelnog izražaja paleolitičkih ljudi, no takve simboličke i ritualne izražaje uma trebalo bi posmatrati kroz prizmu svjetonazora lovaca – sakupljača, koji su drugačije doživljavali svijet, nego što ga mi danas doživljavamo. Na prostoru današnje Bosne i Hercegovine dosad je otkrivena svega nekolicina predmeta koji se daju okarakterizirati kao umjetnost. Kamena figurica s predstavom patke s lokaliteta Mala Gradina u Kulašima kod Prnjavora, naglašeno shematizirana, s urezanim očima kao jedinim detaljem, smatra se najstarijim predmetom umjetničkog izražaja. Ipak, najznačajniji nalaz dolazi s juga, s lokaliteta Badanj u Borojevićima kod Stoca. Gravura na stijeni, prva takve vrste otkrivena u jugoistočnoj Evropi, donosi apstraktnu predstavu velikog četveronošca, protumačenog kao konj, gledanu s desnog boka. Dio crteža je uništen, te je sačuvana samo stražnja polovina tijela, a preko bedara urezana je kosa crta u vidu strelice. Sama predstava životinje svakako je povezana s lovom kao osnovnim vidom prehrane, koji je osim svoje elementarne funkcije u preživljavanju, imao i simboličku ritualnu dimenziju u svjetonazoru ranih ljudi. Jednako tako, o važnosti simbolizma u paleolitiku govori i kamena paleta s tragovima crvene boje s istog lokaliteta, kojom se vjerovatno ukrašavalo lice i tijelo prilikom određenih rituala. Predmeti od kosti iz Badnja također su bili rezbareni nizovima pravilnih ureza ili motivima cik-cak linija (Opis priložen uz eksponate Zemaljskog muzeja BiH).

U čovjeku oduvijek postoji nagon da se izrazi, crtežom, rezbarijom, rukotvorinom ili riječju. Racio čovjeka potiče na kreativnost. Tome svjedoči starost pronađenih elemenata na području Bosne i Hercegovine. Izrađevine s urezanim dekorativnim motivima (kost) u pećini

Badanj u Borojevićima kod Stoca procjenjuje se na starost od 20 000 do 10 000 godina prije sadašnjosti. Figurica patke od kamena pronađena u Maloj Gradini u Kulašima kod Prnjavora pripada gornjem paleolitu i procjenjuje se da datira iz razdoblja od 40 000 do 30 000 godina prije sadašnjosti. Kamena paleta s tragovima crvene boje (okera) s lokaliteta Badanj u Borojevićima kod Stoca pripada gornjem paleolitu i procjenjuje se da datira iz 20 000 do 10 000 godina prije sadašnjosti. Sve su to civilizacijski tragovi postojanja bosanskohercegovačke čovjeka. Nastojao je ostaviti neki simbol, obilježiti mjesto boravka i uspio je.

3.4.1. Ornamenti

Na lokalitetu Badanj u Borojevićima kod Stoca otkriven je iznenađujuće veliki broj ličnih ornamenata, prvenstveno marinskih gastropoda, skafofoda i školjkaša te jelenskih očnjaka, koji su korišteni za ukrašavanje tijela ili odjeće. Oni su uglavnom dodatno obrađeni, probušeni ili izlagani vatri te glačani. Najveća koncentracija otkrivena je na dijelu pripećka uz gravuru, što bi govorilo u prilog i određenoj ceremonijalnoj namjeni, te ukazalo na povišeni simbolički nivo izražavanja na ovoj lokaciji. Jednako tako, lični ornamenti mogli bi predstavljati i vrstu prepoznatljivog simbola o kulturnom identitetu i društvenom statusu pojedinca (Opis priložen uz eksponate Zemaljskog muzeja BiH). Zubi jelena, sitni puževi i morske školjke pronađene su na lokalitetu Badanj u Borojevićima kod Stoca, datiru iz gornjeg paleolitika a procjenjuje se da su starosti između 20 000 – 10 000 godina prije sadašnjosti.

3.5. Razvoj kulture u neolitu

Tokom neolitika, mlađeg kamenog doba, započinje potpuno novi period u razvoju i životu prehistorijskog čovjeka, donoseći velike promjene na privrednom i društvenom planu. U ovom razdoblju razvoj zemljoradnje i stočarstva novi je oblik ekonomskog privređivanja kojim započinje organizirana i planirana privredna djelatnost, kao i dugotrajniji boravak ljudi na jednom mjestu. Tako se u neolitu prvi put počinju podizati stalna, dugotrajna naselja na otvorenom i u blizini riječnih tokova, uzimajući u obzir i prirodni ambijent koji je svojim resursima zadovoljavao potrebe za bavljenjem zemljoradnjom i stočarstvom. Intenzivna poljoprivreda i proizvodnja hrane imale su odraz i na području materijalne kulture koji je najevidentniji u izradi keramičkog posuđa te primjeni tehnike glačanja pri izradi kamenog oruđa i oružja. Na području današnje Bosne i Hercegovine tokom 6. i 5. milenija p.n.e. dolazi do izdvajanja različitih neolitičkih zajednica koje definira materijalna i duhovna kultura, kao i društveno uređenje u užem smislu. Kulturni razvoj s jedne

strane predodređen je geografskim položajem naše zemlje između istočne obale Jadrana i centralnog Balkana, kao i specifičnostima geomorfoloških karakteristika. S druge strane, osnovu za definiranje kulturnih područja predstavlja ukupna materijalna kulturna slika unutar koje se posebno izdvaja keramičko posuđe koje je zbog svojih oblikovnih i ukrasnih karakteristika i najizrazitiji pokazatelj kulturnih različitosti (Opis priložen uz eksponate Zemaljskog muzeja BiH).

Porječje Drine već je od ranog neolitika u kulturnom smislu definirano širenjem i razvojem onih kultura čiji je postanak vezan za centralne dijelove Balkana i Podunavlja. Najranija neolitička kulturna pojava ovog područja je starčevačka kultura, dok period kasnog neolitika pripada nositeljima široko rasprostranjene i dugotrajne vinčanske kulture koja će svoj razvoj nastaviti i tokom eneolitika. Sjeveroistočni uski pojas južno od Save karakterizira kulturni razvoj vezan za područje sjeverno od Save, odnosno za slavonsku nizinu odakle u naše krajeve dolaze i nositelji sopske kulture (Opis priložen uz eksponate Zemaljskog muzeja BiH).

Područje srednjobosanskog gorja u kulturnom smislu predstavlja sponu između primorskog i panonskog prostora. Dolina i sliv rijeke Bosne, kao najvažnija komunikacija tog prostora, pružala je idealne uvjete za razvoj neolitičkih aglomeracija, te se na osnovama starčevačke i impresso kulture tokom srednjeg neolitika razvija prva autohtona kakanjska kultura. Kasni neolitik obilježen je daljnjim samostalnim razvojem najznačajnije autohtone butmirske kulture. Formirana na tradicijama starije kakanjske, i pod određenim utjecajima iz oblasti centralnog Balkana i istočnog Jadrana, butmirska kultura predstavlja vrhunac kulturnog i umjetničkog razvoja ostvarenog na području današnje Bosne i Hercegovine. Prostor današnje Hercegovine tokom neolitika bio je pod snažnim utjecajem kulturnih procesa koji su se odvijali na istočnojadranskoj obali. Najranija neolitička kultura ovog područja je impresso kultura, dok je kasni neolitik obilježen nositeljima hvarsko-lisičićke kulture (Opis priložen uz eksponate Zemaljskog muzeja BiH).

3.5.1. Impresso kultura

Impresso kultura najranija je neolitička kulturna pojava na području današnje Hercegovine i srednje Bosne. Njen razvoj i širenje prema unutrašnjosti vezani su za kulturne procese na prostoru istočnog Jadrana, a na bosanskohercegovačkom području javlja se u svojoj zreloj fazi. Ime je dobila po karakterističnom načinu ukrašavanja keramičkog posuđa tehnikom otiskivanja ili impresso (Opis priložen uz eksponate Zemaljskog muzeja BiH).

3.5.2. Starčevačka kultura

Prostor današnje sjeveroistočne i srednje Bosne periferno je područje rasprostiranja starčevačke kulture u ranom neolitiku. Njene posebnosti u odnosu na matično područje ukazuju na to da se na ovom prostoru razvila zasebna regionalna varijanta te kulture. Uz gotovo potpuni nedostatak figuralne plastike, slikanu keramiku odlikuju motivi meandra te pravolinijski motivi uz upotrebu tamne boje za izvođenje ornamenata (Opis priložen uz eksponate Zemaljskog muzeja BiH).

3.5.3. Kakanjska kultura

Tokom srednjeg neolitika razvija se prva autohtona, lokalna kulturna pojava – kakanjska kultura. Područje njenog rasprostiranja je sliv rijeke Bosne. Osim eponimnog lokaliteta u Kaknju ovoj kulturi pripada i jedno od najznačajnijih nalazišta Obre I kod Kaknja. Kakanjsku kulturu karakteriziraju nove forme monokromne keramike poput zdjela, tanjira, posuda na zvonolikim nogama i ritona na četiri noge (Opis priložen uz eksponate Zemaljskog muzeja BiH).

3.5.4. Butmirska kultura

Butmirska kultura najznačajnija je kasnoneolitička autohtona kulturna pojava u slivu rijeke Bosne, nazvana prema istoimenom i prvom istraženom lokalitetu — Butmir kod Sarajeva. Odlikuje se karakterističnim oblicima keramičkog posuđa i specifičnim ornamentalnim sistemom, kao i bogatstvom figuralne plastike, koji su najizrazitiji u klasičnom stepenu razvoja ove kulture (Opis priložen uz eksponate Zemaljskog muzeja BiH).

Tokom mlađeg neolitika dolazi u Bosni do izvanrednog procvata umjetnosti oslobođene hijeratičkih zakona. Kasnije su otkrivena mnoga druga, pa i bogatija naselja sa ovom kulturom, Butmir je zadržao neku vrstu primata i nezaobilaznog pojma u identifikaciji kasne faze srednjobosanskog mlađeg kamenog doba. U najranijoj fazi butmirske umjetnosti javljaju se figure grube izrade i ponešto spljoštenih oblika. One nisu osobito pomno dotjerivane; njihovi autori se očito nalaze tada još u početnoj fazi velike epohe koja će tek kasnije nadoći. Figure se izvode sa crnoglačanom površinom, a urezima i ubodima su naznačeni tetovirani dijelovi tijela, odjeća i obuća. Predstavljene su bez iznimke, ženske osobe, krupne i sa naglašenim elementima materinstva – prave dostojanstvene matrone... Iskopavanja koja su na tom području vršena 1893. – 1894. godine

bila su prva systemska istraživanja jednog neolitskog nalazišta na jugoistoku Evrope, a umjetnička djela koja su tada izašla na vidjelo, omogućila su prva upoznavanja moderne arheologije sa umjetničkim dostignućima kasnih neolicihana (Basler, i dr., 1987: 22-23).

3.6. *Dokumenti kao svjedoci bosanstva*

Pismenost je u BiH postojala mnogo prije slavenskih doseljavanja na Balkanski poluotok. Među najstarije tragove slavenske pismenosti u BiH ubraja se prema povjesničarki Nadi Miletić „Humačka ploča” iz kraja X i početka XI stoljeća na ćirilskom pismu. U djelu „Kulturna historija Bosne” ova autorica spominje da već u X stoljeću po Bosni postoje brojni manastiri i samostani u kojima se njeguje pismenost, prepisivanje i pismena komunikacija na narodnom jeziku. Također i Povelja Kulina bana iz 1189. godine upućuje na razvijenu pismenost o kojoj govori povjesničar Vatroslav Jagić. On kaže da pismo na banovoj povelji upućuje na „sigurnost i okretnost u slovima ćirilskim, toliku emancipaciju” u sferi pismenosti (Fejzić Čengić, 2021: 50).

3.6.1. *De administrando imperio*

Ime srednjovjekovne Bosne i njen identitet prvi put se eksplicitno javljaju 948. godine u djelu *De administrando imperio (O upravljanju carstvom)* bizantijskog cara Konstantina Porfirogenita. Neosporan, dokaziv mediološki simbol o postojanju identiteta bosanske države. Njen državotvorni društveno-politički integritet tada je ukoričen u politički dokument.

Tim imenom Porfirogenit naziva malu zemlju „horion Bosna“ oko izvora, gornjeg i srednjeg toka istoimene rijeke u kojoj se nalaze dva grada Katera i Desnek. Katera se nalazio vjerovatno na širem prostoru današnjeg Sarajeva. Desnek se dovodi u vezu sa ilirskim plemenom Destijati koje je živjelo u srednjoj Bosni, između Breze i Viskog. Pored Bosne, Porfirogenit spominje i neke druge oblasti i mjesta koja su kasnije postepeno ulazila u sastav bosanske države. Tu je na prvom mjestu nastanjeni grad Soli, zatim oblast Trebinje, Zahumlje i Paganija (Neretljanska oblast) te pljevska, imotska i livanjska župa sa istoimenim gradom (Kurtćehajić, 2017: 30).

3.6.2. *Povelja Kulina bana*

Povelja bosanskog vladara Kulina bana iz 1189. godine ne samo da je značajan diplomatski spis koji govori o državo-pravnim i društveno-ekonomskim prilikama svog vremena, već je ujedno

i najstariji dokument pisan živim, savremenim narodnim jezikom u čitavom slavenskom svijetu. Dio prijevoda Povelje na standardni bosanski jezik glasi; „U ime oca i sina i svetoga duha. Ja, ban bosanski Kulin, obećavam Tebi kneže Krvašu i svim građanima Dubrovčanima pravim Vam prijateljem biti od sada i do vijeka. I pravicu držati sa Vama i pravo povjerenje, dokle budem živ“ (Kurtćehajić, 2017: 503). Povelja je prema stavu srbijanskog akademika Sime Cirkovića „diplomatska zakletva“, česta forma komunikacije među državama i gradovima srednjovjekovnog perioda. Ova komunikacijska forma ostat će još veoma dugo u upotrebi, u cijeloj Evropi i u regionu. Prema osiječkom povjesničaru Pavi Živkoviću, Kulin ban je odvojio Bosnu XI i XII vijeka od vazalnog odnosa prema susjedima, i od Srbije, Bizanta i od Ugarske kao velesila toga vremena. I prema njegovim tvrdnjama Bosna je bila najbližnja njenim današnjim granicama (Fejzić Čengić, 2021: 45-46).

Povelja se može ocijeniti u sažetom trojakom historijskom okviru:

- napisana je na staroslavenskom - bosanskom jeziku
- prvi put je u Povelji upotrijebljen slavenski naziv Dubrovnik
- napisana je specifičnim pismom - bosančica (Fejzić Čengić, 2021: 46).

3.6.3 *Ahdnama sultana Mehmeda el-Fatiha II*

U Franjevačkom samostanu u Fojnici čuva se Ahdnama sultana Mehmeda el-Fatiha II, odnosno njegova pismena garancija stanovništvu Fojnice da će imati sva lična, te imovinska prava i slobode. Poznata kao najstariji dokument o ljudskim pravima u historiji, 326 godina prije Francuske buržoaske revolucije (1789. godine) i 485 godina prije Međunarodne deklaracije o ljudskim pravima (1948. godine). Originalan tekst Ahdname na bosanskom jeziku glasi: *Ja sultan Mehmed han, neka je poznato svima, uopće od prostog puka kao i odjeljenjima ova moja vlastodržaća povelja, kojom bosanskim svećenicima ukazujem veliku pažnju, te zapovjedam: spomenutim i njihovim bogomoljama ne smije biti smetnje ni pritiska, neka se smjeste u svojim bogomoljama, te kako od uzvišene moje strane, tako od mojih vezira, niti od mojih podčinjenih (robova), niti od mojih podanika - raje niti od svega stanovništva cjelokupne moje države spomenutim nitko se nasmije miješati u njihove stvari niti ih napadati, ni vrijeđati ni njih ni njihov život, njihov imetak (imovinu) ni njihove bogomolje. Također iz tuđine osobito u moju državu dovođiti ljude dozvoljava im se. Stoga spomenutim izdajem moju uzvišenu zapovijed ukojoj im posvećujem svoju brigu i pažnju, te se kunem teškom zakletvom: Stvoriteljem i gospodarom zemlje*

i nebesa, sa sedam musafa, sa velikim Božijim vjesnikom (Muhamedom) i sa 124.000 pejgambera i sa sabljom koju pašem da ovim što je napisano nikoje lice ne smije se suprostaviti dok god ovi (Franjevci) služe meni i mojoj zapovjesti budu pokorni (Kurtćehajić, 2017: 504-505).

Pisano 28. maja 1463.

Na granici Milodraža

Fatih sultan Mehmed

3.7. Humačka ploča – spomenik pismenosti

Humačka ploča nastala je u 11. ili 12. stoljeću, a spada među najstarije spomenike pismenosti u Bosni i Hercegovini. Pisana je staroslavenskim jezikom, bosančicom, s pet slova koja su karakteristična za glagoljicu. Bila je do 1958. uzidana u pročelje franjevačkog samostana na Humcu pored Ljubuškog u Hercegovini, a čuva se u muzeju humačkog franjevačkog samostana. Ploča je duga 68 cm, široka 59 cm, debela 15 cm i teška 124 kg. Natpis ima 80 slova u 25 riječi. Vjeruje se da potječe čak iz 10. stoljeća. Natpis na ploči je uklesan spiralno u tri reda u obliku čeverougla, kako bi se mogao čitati prilikom obilaska oko oltara.

3.8. Ostali važni simboli

3.8.1. Ljiljan

Rezultatima sprovedene ankete ali i putem neformalne komunikacije koja je vođena s građanima na temu simbola bosanstva, najviše ljudi odgovorilo je da je za njih najreprezentativniji simbol - ljiljan. Profesor Enver Imamović, bosanskohercegovački arheolog i historičar, inicijator je uvođenja ljiljana u službene simbole Bosne i Hercegovine. Državna obilježja BiH grb i zastava sa ljiljanima koja su bila u upotrebi tokom rata 1992-1995. i nekoliko poratnih godina, svojevremeno su prema diktatu Međunarodne zajednice zamijenjena novim koja su i danas na snazi. Umjesto zlatnih ljiljana koji su stotinama godina bili simbol svega onoga kroz što su Bosna i Hercegovina i njen narod prošli, osobito u posljednjem ratu, Bosni je određena novokomponirana zastava i grb koji nemaju ništa zajedničko s njenom hiljadugodišnjom historijskom tradicijom, kazao je autor Imamović. S obzirom da je to nametnuto, jer se narod o tome nije izjašnjavao, malo je vjerovatno da će nova obilježja ikada postati ono što su bila dosadašnja sa ljiljanima. Građanska

dužnost, međutim, nalaže građanima da iskazuju dužno poštovanje prema obilježjima koja su na snazi, što ne sprječava zainteresirane da rade na tome da se povrate ona sa ljljanim. Problem je u tome što je narodu oduzeto pravo da se služi svojim autentičnim obilježjima pod kojima su se borili, ginuli i veselili njegovi preci od prije 700, 800, 900 i višeg godina. Lišiti jedan narod tako duge i bogate tradicije ima težinu kulturocida. To tim više što nije uzeto u obzir objektivno stanje problema kada se prišlo rješavanju državnih obilježja postdejtonske Bosne. Ne mogu se, naime, državna obilježja jedne zemlje uzeti u istu ravan sa obilježjima susjednih zemalja kojima se na bosanskohercegovačkom prostoru služe doseljenici iz tih zemalja, objašnjava profesor Imamović. Cvijet ljljana kao kraljevski simbol i kasnije dio heraldike kraljevskih porodica u Evropi javlja vrlo rano, u Franačkoj i Francuskoj ljljan se nalazi na vrhu žezla i na pečatu Karla Velikog (747.-814. godina) dok se početkom 11. vijeka nalazi kao ukrasni porub na krune kralja Roberta. Štit sa ljljanom prvi put se javlja na kraljevskom pečatu Luja 8. oko 1223. godine. No, još ranije od toga vjerovalo se da je Isusova majka Marija s neba poslala ljljan kao njen osobit znak, što se kao legenda vezuje uz franačkog kralja Klodviga (466.-511. godina) pa se na postojeću dodala legenda da je njemu ljljan poslao sam Bog. Naime, Imamović napominje da je teško reći ko je od koga prezueo taj omiljeni heraldički znak i njegova šira upotreba može se pratiti od 11. vijeka te se veže se za križarske ratove kad je uspostavljena intenzivna trgovačka veza između Evrope i zemalja Bliskog istoka. Križari koji su se vraćali iz Svete zemlje donosili su robu i predmete koji su bili ukrašeni znakom ljljana, pa se može reći da je taj znak Evropa bolje upoznala posredstvom Bliskog istoka. To je, međutim, tačno samo djelimično, smatra Imamović, jer znak ljljana je prisutan u Evropi već hiljadama godina. Već se u 2. mileniju stare ere susreće u umjetnosti Krete u Grčkoj. Na zidnim slikama Knososke palače prikazane su scene kako mladići i djevojke beru ljljane, njime su ukrašene zemljane posude itd. Ljljan je bio omiljeni cvijet i u egipatskoj umjetnosti, ali i umjetnosti mnogih drugih naroda, pa se može reći da je to univerzalni znak raznih zajednica, naroda i zemalja na širim geografskim prostorima kroz razdoblje od nekoliko hiljada godina, tvrdi Imamović, dodajući da Bosna spada u red onih zemalja u kojima je lik ljljana prisutan hiljadama godina. Na Ilidži kod Sarajeva, u ruševinama jedne rimske zgrade, iskopan je ulomak zemljane posude iz rimskog doba, od prije 2000 godina, na kojoj je utisnut lik ljljana. To je do sada najstariji nalaz ljljana u ovom dijelu Evrope. Kao arhitektonsko-dekorativni elemenat u bazilikalnim gradnjama susreće se na tlu Bosne i u kasnoantičko doba (V-VI vijek). U srednjem vijeku njegov motiv je toliko upotrebljavan da je u pravom smislu postao zaštitnim znakom naroda Bosne. Srednjovjekovni Bošnjani su su ga osobito rado stavljali na svoje grobne spomenike – stećke i

izrađivali nakit s njegovim likom: naušnice, dijademe, pojaseve, njime ukrašavali knjige, utkavali ga u platno kao dezen, uzimali ga kao dekorativni elemenat u arhitekturi i sl. Profesor Imamović ističe da je ljiljan bio toliko omiljen u srednjovjekovnoj Bosni da su onovremeni Bošnjani sebe poistovjećivali s tim cvijetom, a bilo bi pogrešno misliti da se ljubav prema ovom cvijetu veže samo za srednji vijek. Isti je slučaj bio u doba osmanske vladavine. Za njega je u to vrijeme bio uobičajen naziv zambak. Uzgajan je u dvorištima, o njemu se pjevalo, njegovim likom su ukrašavani rukopisi, stavljao se na nišane, primjenjivao se u ukrasnoj arhitekturi, posebno u džamijama. S obzirom da je u hiljadugodišnjoj historiji Bosne ljiljan bio omiljen cvijet i kao takav je, kroz čitavo razdoblje srednjeg vijeka bio osnovni sadržaj njenog grba i zastave, on pripada njenoj kulturno-historijskoj tradiciji, nastavlja Imamović. Čak šta više, spomenička građa upućuje da je ljiljan u srednjovjekovnoj Bosni bio omiljen i prisutan više nego i kod jednog drugog naroda u Evropi. Zbog svega navedenog, jasnije je zašto ljudi koji vole svoju domovinu smatraju da je ljiljan jedan od najpoznatijih simbola bosanske državnosti (Imamović, 2017).

3.8.2. Tradicionalna bosanska kuća

Stare bosanske kuće vezujemo ponajviše za osmanski i austro-ugarski period. U stilu osmanske arhitekture građene su od 16. do 19. stoljeća. Kuća, avlija i bašta bili su neizostavni dijelovi stambenog kompleksa za vrijeme Osmanlija. Fojnička musafirhana jedna je od najstarijih upotrebljivih kuća koja je vezana za Osmanski period. Njezina unutrašnjost još čuva stare stropne drvene rezbarije, prastare knjige i predmete, brojne prostorije od kojih se u svakoj nalazi nešto jedinstveno. U njoj su napisana dva primjerka Kur'ana, jedan 1615., a drugi 1648. godine, jedan je ostao u fojničkoj baštini, a drugi se nakon Drugog svjetskog rata našao u Dubrovniku. Nakon Osmanlija, Austro-Ugari razvijaju svoje arhitektonske ideje. Ideja spajanja modernih trendova gradnje sa historijskim stilovima naišla je na veliki odjek širom Evrope. Sa austrijskim, češkim i hrvatskim arhitektima ova ideja pristiže i na tlo Bosne i Hercegovine. Najznačajniji u plejadi mladih arhitekata bio je Josip Vancaš koji u Sarajevu ostaje do 1921. godine. Njegovo najistaknutije arhitektonsko zdanje je zgrada sarajevske katedrale. Drugo, ne manje važno, njegovo zdanje je zgrada Zemaljske vlade, kao najznačajniji objekat neoromaničkog stila u Sarajevu, nastao po uzoru na građevine firentinskog tipa. Isticao se i arhitekt Karl Parik koji je projektovao građevine u neorenesansnom historijskom stilu. Najistaknutije njegovo djelo je Zemaljski muzej u Sarajevu.

3.8.3. Najstariji sakralni objekti u BiH

Prva džamija u BiH prema narodnim predajama izgrađena je u Ustikolini 1448.-1449. godine. Nije poznato ko su bili graditelji džamije. Njen osnivač je Turhan Emin-beg, jedan od vojskovođa Murata II. Kakva i kolika je bila ta džamija ne zna se. Pretpostavlja se da je poslije raznih rušenja i paljenja kroz ratove, džamija iznova pravljena na istim temeljima. Prvi put se pominje u putopisu čuvenog turskog putopisca Evlije Čelebije, koji je boravio u ovim krajevima 1664. godine (E.A., 2023). Važan mediološki simbol koji govori o datiranju islama u BiH. Stara Crkva Sv. Mihovila Arkandžela u Varešu najstarija je katolička vjerska građevina u Bosni i Hercegovini, te je pod zaštitom UNESCO-a i Zavoda za zaštitu spomenika Federacije BiH. Crkva je izgrađena 1716. godine, u vrijeme kada su ovi prostori bili dijelom turske imperije. Zna se da je nekoliko pravoslavnih manastira podignuto u 16. vijeku (u Tavni, Lomnici, Paprači, Ozrenu i Gostoviću), a važni manastir Rmanj u sjeverozapadnoj Bosni prvi put se spominje 1515. godine. Bosanski mitropolit spominje se prvi put 1532. godine, a prva pravoslavna crkva u Sarajevu vjerojatno je sagrađena sredinom 16. stoljeća na temeljima još starije pravoslavne crkve. Muzej Jevreja Bosne i Hercegovine smješten je u prostoru nekadašnjeg Starog hrama, najstarijoj sinagogi u BiH, izgrađenoj 1581. godine, Objekt je sagrađen kada je rumelijski beglerbeg Sijavuš-paša dao novac da se izgradi jedan veliki stambeni objekat za Jevreje Sefarde, koji su 1566. godine, nakon što su protjerani iz Španije, došli u Sarajevo i donijeli svoje običaje i jedan od najznačajnijih rukopisa iz 15. vijeka - Sarajevsku hagadu (n.a.: 2019). Multikonfesionalna Bosna i Hercegovina i svi pobrojani sakralni objekti simboli su koji govore o preplitanjima utjecaja kroz povijest naše zemlje.

3.8.4. Mostovi

„Od svega što čovjek u životnom nagonu podiže i gradi, ništa nije u mojim očima bolje i vrednije od mostova. Oni su važniji od kuća, svetiji, opštiji od hramova“, pisao je tako o mostovima naš nobelovac Ivo Andrić. Oni su simbolička prezentacija važnosti građevinarstva. Mnoštvo starih divnih kamenih mostova pravljeno je preko rijeka kako bi prebacivali ljude i stoku. Najstariji mostu u Bosni i Hercegovini vodi preko najkrivudavije rijeke u BiH, kako je Šujicu prozvao naš čuveni putopisac Zuko Džumhur. I danas je prohodan most kojeg su izgradili Rimljani još u 1. vijeku, što znači da je star više od 2000 godina. Prema narodnom predanju, Rimljani su u 1. vijeku pokorili domicilno ilirsko pleme Dalmate, podignuvši most, koji se još naziva i Galečka ćuprija. Mjesto

Šujica na istoimenoj rijeci, smješteno između Kupresa i Livna, prvi put se spominje u osmanskome popisu poreskih obveznika u 16. vijeku. Most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu jedno od najimpozantnijih djela osmanske arhitekture, a sagrađen je 1577. godine kao zadužbina osmanskog velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića. Čuprija na Drini impozantno je zdanje koje svjedoči vijekovima o postojanosti Bosne. Specifičnost višegradskog mosta je u njegovom obliku – jedanaest lukova koji premošćuju Drinu, oivičenih kamenom ogradom, a iznad šestog stuba je s obje strane proširenje. S desne strane je kameno platno u čijoj niši su dvije ploče s natpisima. Most je upisan u UNESCO-ovu listu svjetske baštine 2007. godine. Također, u doba vezira Mehmed-paše Sokolovića, i izgradnje čuvenog Carigradskog drumu kojim se iz Sarajeva išlo do Istanbula, uz Višegradski, Stari most u Mostaru i Arslanagića most u Trebinju, izgrađena je i Kozija čuprija u kanjonu rijeke Miljacke, nekoliko kilometara istočno od Starog grada Sarajeva (Pindžo, 2022). Sve su to impozantne građevine i vrijedni simboli koje treba istaknuti. Stari most u Mostaru danas je atraktivna turistička destinacija prepoznatljiva širom svijeta i on je pod zaštitom UNESCO-a. Dao ga je sagraditi 1566. godine Sulejman Veličanstveni, a graditelj je bio Mimar Hajrudin, a gradnja je trajala devet godina. Srušen je tokom rata u BiH 1993. godine, a obnovljen nakon rata i ponovno otvoren za javnost 2004. godine. Most na Žepi, Firdusov most u Livnu, Latinska čuprija u Sarajevu, Ovčiji brod u Nevesinju, Rimski most u Vučiji nadomak Trebinja, Mustaj-begov most u Klepcima kod Čapljine, Kamena čuprija u Konjicu i mnogi drugi vjerni su pokazatelji trajnosti, prohodnosti i povezanosti Bosne sa ostatkom svijeta.

3.8.5. Čilim

Bosna i Hercegovina jedina je evropska zemlja koja ima svoj čilim kao jedinstven vid narodne likovnosti. Bosanski čilim posebna je vrsta čilima, većinom orijentalnog izgleda, koji predstavlja važnu kulturnu vrijednost naroda u BiH. Bosanske čilime krasi ljepota, bogata likovna ornamentika i kolorit. Bosanski čilim spaja i utjecaje dalekog Orijenta i autohtonih balkanskih elemenata. Najstariji bosanski čilim koji posjeduje Zemaljski muzej BiH, datira iz kraja 18. odnosno početka 19. stoljeća, a dolaskom Austrougara osniva se tkaonica čilima i počinje se raditi prema šemi. Čilimarstvo se na ovim područjima razvilo dolaskom Osmanlija, odnosno izrada čilima kao podnih prostirki. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine najznačajnija je institucija kada je upitanju stručno i naučno istraživanje bosanskog čilima. U zbirci koju posjeduju nalazi se 150 primjeraka različitih čilima, u kojim je navedeno porijeklo predmeta i nastanak (M.Ču, 2022). Još

jedan autentični simbol na području Evrope pravile su ruke vrijednih stanovnika BiH. Tradicija se zadržala, a važno je naglašavati da moramo njegovati izradu ovakvih predmeta.

3.8.6. *Sevdalinka*

Sevdalinka je tradicionalna bosanskohercegovačka narodna pjesma već stoljećima odolijeva vremenu i nekom čudnom simbiozom živi sa generacijama u BiH. Kompleksan je to muzički izraz pun duše. Sama riječ sevdalinka je nastala od arapske riječi *sawda* što znači crna žuč, dok u turskom jeziku *sevda* znači ljubav. U bosanskom jeziku pojam sevdah znači čežnja, ljubavni žar ili ljubavni jad. „Sevdalinka je bosanska, gradska ljubavna pjesma, pri čemu riječ *bosanska* geografski određuje autohtonost sevdalinke, riječ *gradska* urbanost, a riječ *ljubavna* sadržajnu tematiku“, definisao je tako Omer Pobrić izvođač i poznavalac sevdalinke, ovaj muzički izraz. Sevdalinka se spominje prije otprilike nekih 500 godina, a ona je najvećim dijelom razvijana nakon osmanskog osvajanja srednjovjekovne Bosne kada se izgrađuju prva gradska naselja. Sevdalinka je nastajala u narodu, te se generacijama prenosila i uobličavala, da bi došla kao savršeno izbrušen i formiran muzički oblik. Sevdalinka je istinska tragična i univerzalna umjetnost. Njemački slavist Gesemann tvrdi, da je ona proizašla iz višeg sloja bh. feudalstva. Drugi tvrde da je to pjesma sirotinje, naroda, raje, koja je kroz radost i veselje, kroz muku i patnju davala oduška svojim osjećanjima. Treći kažu da je sevdalinka prvenstveno ženska pjesma, da su je spjevale patrijahalno vaspitane djevojke, sjedeći iza mušebaka, vezući na đerđefu, na kome je svaka iglica pojačavala čežnju za dragim, koji je putovao carskim drumovima, trgovao ili ratovao, dok su one čekale, sanjale, maštale i svoju čežnju pretvarale u pjesmu. U svakoj ovoj teoriji ima nešto istine, jer je nemoguće, da svo stvaranje potiče od društvenog oblika pa bio on viši ili niži. Ova pjesma mogla je da nastane i u begovskim čardacima ali i sirotinjskim kućama (Huseinović, A.). Interpretatori sevdaha danas imaju posebnu energiju s kojom izvode sevdalinke, a moraju biti i izrazito dobrih vokalnih sposobnosti. U kontekstu muzike, sevdalinka je najvrjedniji simbol kojeg Bosna i Hercegovina posjeduje, a prepoznatljiv je širom svijeta.

3.8.7. *Folklor*

Definicija folkloru kaže da je to naziv za različite aspekte tradicije. kulture, najčešće uobičajen u značenju zajedničkog imena za tradicijske oblike književnosti, muzike, plesa, dramskog te likovnog stvaranja. U BiH pod folklorom se smatra tradicionalni ples. Možemo se pohvaliti mnoštvom kulturno-umjetničkih društava koje gaje bh. tradiciju, kulturu i identitet kroz

ples. Folklor je važan mediološki simbol koji pokazuje običaje koji su se kroz historiju primjenjivali u narodu.

3.9. *Medij, jezik, filozofija i simbolika*

Važnost simbolike u prenošenju poruka shvatale su i drevne civilizacije pa tako Sead Alić u svom naučnom tekstu „Medij jezika“ objašnjava da su vladari pomoću različitih medija nastojali povećati svoju moć: „Medij jezika različito se razvijao u različitim civilizacijama. U kreiranju različitosti tih civilizacija medij jezika bitno je i sudjelovao. Ritualni ples bio je medij sjedinjenja Boga, njegovih stvorenja i njegove prirode. Antički su pjesnici bili medij muza. Delfska proročica bila je medij antičkih bogova. Otuđujući se u ono drugo i vraćajući se k sebi, naša ideja (ideja kojoj pripadamo) biva posredovana onim drugim. Svaki je medij, kako je već znao i Harold Inis, oblikovao svoje tržište. Pomagao je kraljevima da povećaju svoju moć kao što su hijeroglifi pomogli egipatskim vladarima da postanu besmrtni. Upravljanje ljudima bilo je puno lakše preko upravljanja simbolima (slikama ili fonetskim pismom). Vatru zmajeva zamijenili su zmajevi zubi. Proizvodili su ih pisari koji su bili robovi. U činjenici da su stručnjaci za pismo (pismeni ljudi) bili robovi koji su pisanjem služili svojim gospodarima sadržano je nešto od sudbine ljudi pisma: ili će služiti, ili pak biti osuđeni jedni drugima biti tržište (opet u okrilju onih prvih). Kad je glinena ploča izrasla u digitalnu, i ljudi novih medija mogli su početi sudjelovati u podjeli društvene moći. No, više nije bila riječ o pismenosti, nego o upućenosti u virtualne svjetove, što uključuje poznavanje svih medija koji se ulijevaju u veliki digitalni ocean. Od staza pješaka jezika i mitskih priča došli smo do svjetlosnih kabela, fotelja za pješake u obliku invalidskih kolica, multimedijских poruka u obliku snova i jezika u kojemu se zbivaju tektonske promjene. Pitanja jezika, slike, spoznaje, ontološke razine pitanja, epistemologije, povijesti filozofije, sve su to u osnovi pitanja medijskih posredovanja i nemoguće je na njih odgovoriti ako se istovremeno ne odgovara na sva. Na sve zajedno odgovara se na razini filozofije medija kao suvremene, nastupajuće, samokritičke i samosvjesne filozofije koja se: vraća svojim počecima, reinterpreтира povijest i oslobađa iz tradicije ono najkvalitetnije i predaje to budućnosti“ (Alić, 2016: 30-31).

Koji je filozofski sistem najbolje ili adekvatno zahvatio svoje vrijeme mislim u osnovi je pitanje: koja je glinena pločica s urezanim znakovima najuspješnije predstavila svijet u kojemu je nastala. Medijska je slika slika ljudskih tragova u priručnom materijalu. U oblikovanoj su glini ostali tragovi vladara i njihovih nakana, jednako kao što danas u oblikovanju programa prepoznamo interese vlasnika medija i s njima vezanih političkih, ekonomskih, finansijskih

struktura. Svaka medijska slika svijeta ljudski je pokušaj samouvjeravanja u smislenost vlastitog postojanja (unatoč i usprkos umnažanju zla, egoizma, taštine, laži i sličnih također ljudskih dimenzija). Istovremeno, svaka je medijska slika kreativno oblikovani odraz interesa vlasničkih struktura. Naše slike, znakovi koje utiskujemo na podlogu, svjedoci su naše prolaznosti i potrebe da se doživljaj, iskustvo, znanje, strah zabilježe prenesu drugim ljudima i vremenima. Ljudska povijest je povijest izrastanja posrednika između naših želja za pobjedom nad prolaznosti i sredstava, tehnika, medija kojima to pokušavamo. Medijska slika svijeta nekada je bila vrlo glinena. Crtice na glini označavale su red ili ga uvodile. No, moć je trebala trajniji dokaz svoje pozicije i uskoro smo ušli u kameno doba medijskih posredovanja. Pismo je bilo prvo sredstvo oštre podjele neba, začetak uspostave različitih slika stvarnosti. Pismo je bilo kula babilonska; pismo je počelo uspostavljati govoru granice unutar uma. Slika svijeta, slikovna ili pismovna bila je i uglavnom ostala i do danas dakle slika povlaštenoga svijeta odnosno slika koju taj dio svijeta utiskuje u pravokutne glinene pločice, novinske stranice, radijske prijarnike, ekrane, kompjutore ili mobilne uređaje. McLuhan se s pravom pitao je li čovjek 20. stoljeća onaj koji trči ulicom i viče kako ima odgovore samo su mu potrebna pitanja. Ako to i nije bio čovjek 20. stoljeća, onda zasigurno jeste čovjek početka 21. stoljeća (Alić, 2016: 40).

3.10. Postmodernistički identitet i medijska kultura

Značajno je pratiti transformaciju identiteta kroz historiju. Živimo u dobu postmodernističkog identiteta u kojem se nameće masovna kultura, kako zapaža Andre Malro: „Masovna kultura postaje kultura za sve, ali ne i kultura za svakoga.“ To svakako utječe i na formiranje kako individualnog tako i kolektivnog i kulturnog identiteta.

Prema antropološkom i sociološkom folkloru, tradicionalnim društvima identitet osobe bio je fiksiran, stabilan i postojan. On je bio izraz unapred određenih društvenih uloga i tradicionalnog mitskog sistema, u kome su postojale orijentacija i religiozne sankcije pomoću kojih je čovek definisao svoje mesto u svetu, oštro ograničavajući područja razmišljanja i ponašanja. Ljudi su se rađali i umirali kao članovi određene grupe, ili čvrsto ustanovljenog porodičnog sistema, a pravci kretanja jednoga plemena ili grupe, ili određene ličnosti, bili su unapred određeni. U premodernističkom društvu, identitet nije bio problematičan i nije bio predmet razmatranja ili diskusija. Stoga pojedinci nisu prolazili kroz krize identiteta, niti ga radikalno menjali. Čovek koji je bio lovac i član plemena sticao je svoj identitet na osnovu tih uloga i funkcija. U modernom

dobu identitet postaje fleksibilan, višestran, ličan, dobija povratno dejstvo i postaje podložan promenama i inovacijama (Kelner, 2004: 381).

U modernom dobu identitet tako postaje istovremeno lični i teorijski problem. U okviru teorija identiteta, kao i među njima, javljaju se određene tenzije, kao i kod modernih ličnosti. S jedne strane, neki teoretičari definišu lični identitet u smislu suštinskog sopstva, unutrašnje i samodefinišuće suštine koja čini jednu osobu. Od Dekartovog kogita, preko Kantovog i Huserlovog transcendentalnog ega, koncepta razuma koji se javlja u periodu prosvetljenosti, pa sve do nekih savremenih teorija, identitet je shvaćen kao nešto suštinsko, sadržajno, jedinstveno, fiksirano i fundamentalno nepromenljivo. Pa ipak, drugi moderni teoretičari pretpostavljaju nepostojanost sopstva (Hjum), ili shvataju sopstvo i identitet kao egzistencijalni projekat, kao stvaranje autentične ličnosti (Kjerkegor, Marks, Niče, Hajdeger, Sartr). Egzistencijalističko sopstvo je uvek krhko i njegovo održavanje zahteva posvećenost, odlučnost i akciju, što znači da je stvaranje identiteta egzistencijalni projekat svakog pojedinca (Kelner, 2004: 383).

Anksioznost takođe postaje tipičan doživljaj modernog bića. Čovek, naime, nikada nije siguran da je napravio pravi izbor, da je odabrao svoj „istinski” identitet, ili, čak, da je uopšte saznao svoj identitet. Moderna ličnost svesna je konstruktivne prirode identiteta, kao i činjenice da uvek može po sopstvenoj volji menjati ili modifikovati svoj identitet. Anksioznost se javlja i u vezi sa priznavanjem i vrednovanjem ličnog identiteta od drugih. Zatim, moderno doba takođe podrazumeva i proces inovacije, konstantnih promena i novina. Prema nekim formulacijama, moderno doba označava uništenje prethodnih formi života, vrednosti i identiteta, u kombinaciji sa stalnim stvaranjem novih (Berman, 1982), Iskustvo *modernite* je iskustvo novog, iskustvo neprestanih promena, inovacija i prolaznosti (Frisby, 1985). Lični identitet može postati prevaziđen, ili suvišan, ili može izgubiti društvenu vrednost. Na taj način osoba može da doživi anomiju, stanje ekstremne otuđenosti, kada više ne oseća da pripada ovom svetu (Kelner, 2004: 383).

Identitet je u modernom dobu takođe povezan i sa individualnošću, sa razvijanjem jedinstvene ličnosti. Dok je ranije identitet bio u funkciji plemena, grupe ili kolektiva, u modernom dobu on je u funkciji stvaranja specifične ličnosti. U potrošačkom i medijskom društvu, koje nastaje posle Drugog svetskog rata, identitet se sve više povezuje sa stilom, stvaranjem imidža i izgledom. Čini se da svi pokušavaju da stvore sopstveni izgled, stil i imidž da bi izgradili sopstveni identitet, premda, paradoksalno, mnogi od ovih modela stila i izgleda potiču iz potrošačke kulture, tako da

individualnost u savremenom potrošačkom društvu dobija posredno značenje. U modernom društvu identitet zavisi od toga na koji način stvaramo, opažamo, interpretiramo i predstavljamo sebe, sebi i drugima. Kao što je ranije rečeno, za neke teoretičare identitet predstavlja otkriće i afirmaciju unutrašnje suštine koja određuje šta ja jesam, dok je za druge konstrukcija i kreacija, stvorena na osnovu dostupnih društvenih uloga i materijala. Savremena postmodernistička misao je uglavnom odbacila esencijalističko i racionalističko shvatanje identiteta, i zasnovana je na konstruktivističkim shvatanjima koje, međutim, problematizuje (Kelner, 2004: 384-385).

Ekstenzivnost i mozaičnost masovne kulture prati pasivni primalac i automatizam kolektivne percepcije, koju je Valter Benjamin bliže odredio kao *simultanu kolektivnu percepciju*. U činu komunikacije sa masovnom kulturom gotovo nije moguće izbeći odnos kontrole i potčinjavanja. Mogućnosti slobodnog izbora, kritičkog stava i osmišljene selekcije ozbiljno su poreknute u ovoj komunikaciji. Na osnovu oskudnog nivoa homogenizacije masovne kulture oblikuje se stereotipan ukus. On je bitno različit od ukusa koji se formira posle mukotrpnog usavršavanja i obrazovanja. Masovna kultura postaje kultura za sve, ali ne i kultura za svakog, zapazio je Andre Malro. On je svoje stanovište obrazložio na ovaj način: „Želim jasno istaći: mi pokušavamo kulturu za svakoga. Dakle, ne kultura za sve skupa, ona masovna i kolektivna, nego za svakog ponaosob, kultura koja bi vodila računa o svojstvu individue, pa čak možda i individualizma“ (Kelner, 2004: 580).

3.11. Medijska pismenost

Ako želimo da medijski konzumenti razumiju mediologiju prije svega trebaju biti medijski pismeni. Medijska pismenost, naročito za moderni život u kojem živimo ima važnu ulogu. Nije dovoljno na fakultetima društvenih nauka govoriti o medijskoj pismenosti već bi trebalo u kompletan obrazovni sistem uvesti predmete koji se bave medijskom pismošću. Razloga za to je mnogo, a o medijskoj pismenosti bi se trebalo govoriti djeci u predškolskim ustanovama pa hijerarhijski redoslijedom u daljnjem obrazovnom procesu. Masovna ubistva koja su se dešavala u regiji ali i Bosni i Hercegovini produkt su nemogućnosti dječije percepcije razlikovanja stvarnosti i onoga što vide u novonastalim medijima. Stoga je važno jasno podvući crtu, još od najranije dobi, između stvarnosti i virtualnosti. Nameće se pitanje kako razumjeti masovne medije i značaj medijske pismenosti. Cjelodnevno smo bez prestanka zasuti različitim informacijama koje nekada primamo svjesno, a nekada nesvjesno. Džejms Poter u svojoj knjizi „Medijska pismenost“

naglašava da smo u obilju informacija primorani da ih stalno filtriramo, tako što većinu odbacujemo i pažnju posvećujemo malom dijelu onih informacija koje su prošle selekciju.

U tom automatskom procesu filtriranja našom pažnjom upravlja mentalni kod koji našim čulima daje nalog da ne poklanjaju pažnju svim porukama (da ih filtriraju) već samo onima čiji neki poseban element aktivira šifru u našoj svesti i usmerava našu pažnju na njih. Kada smo prihvatili neku poruku (počeli da joj posvećujemo pažnju) potrebno je da odredimo njeno značenje. To određivanje smisla sastoji se u stvari iz dve, ne samo jedne aktivnosti. Najpre raspoređujemo poruku prema smislu. Tu se obrada informacija često zaustavlja. No, ponekad prelazimo na narednu aktivnost koja je određivanje smisla (Poter, 2011: 68).

Kada govorimo o grupisanju prema smislu autor Poter pretpostavlja da je taj smisao izvan nas samih, u okviru nekog autoriteta poput nastavnika, stručnjaka, rječnika, udžbenika i slično, a naš zadatak je da ga pronađemo i zapamtimo.

Zadatak je prvenstveno roditelja i obrazovnih ustanova da čuvaju merodavne informacije i da ih u vidu znanja prenose svakoj novoj generaciji. Mediji su takođe značajan izvor informacija i kod mnogih ljudi imaju status merodavnog izvora te oni prihvataju smisao predstavljen u medijima i jednostavno ga pamte. Grupisanje poruka prema smislu je proces prepoznavanja elemenata (pojmova) u okviru poruka i korišćenje sećanja za pronalaženje smisla koji smo za te elemente zapamtili. Ta aktivnost obavlja se gotovo automatski. Možda će biti potrebno uložiti dosta truda da naučimo da prepoznavamo simbole u medijskim porukama i da zapamtimo njihov uobičajen smisao, ali kada jednom to uradimo to postaje rutinski postupak. Vratimo se, na primer, u doba kada smo učili da čitamo (Poter, 2011: 68). Proces čitanja autor objašnjava na način da smo morali da zapamtimo smisao svake riječi. Razdvajanje rečenica na riječi, zatim da odredimo smisao svake riječi kako bismo ponovo sklopili rečenicu. Vježbanjem smo stekli sposobnost da to sve brže i s manje truda uradimo, objašnjava Poter. Učenje čitanja u osnovnoj školi u suštini je proces sticanja sposobnosti prepoznavanja većeg niza pojmova i pamćenja njihovog značenja. Neki pojmovi u medijskim porukama su u vidu riječi, neki u vidu brojeva, neki su slike, a neki zvuci, dodaje autor.

Grupisanje poruka prema smislu u suštini je aktivnost koja se, posle sticanja nekih osnovnih kompetencija, može u priličnoj meri obavljati automatski. Za razliku od nje, određivanje smisla znatno je složeniji zadatak. To je proces u kome moramo da utičemo na poruke koje prihvatimo i da sami određujemo njihov smisao. Taj uticaj zahteva veštinu analiziranja i ocenjivanja u procesu svesnog razmatranja poruka. Nakon prihvatanja informacija u poruci moramo koristiti druge

veštine poput indukcije, dedukcije, grupisanja i sinteze kako bismo nove informacije uklopili u svoje postojeće znanje i sami odredili njihov smisao. Za svaku medijsku poruku moguća su brojna tumačenja; štaviše, do njih je moguće doći na mnoštvo načina. Stoga nije moguće naučiti sva pravila za izvršenje tog zadatka; umesto toga, moramo da se rukovodimo sopstvenim ciljevima u pogledu informisanja i da dobro savladane veštine kreativno koristimo u planiranju načina njihovog ostvarivanja. Zato se određivanje smisla retko odvija automatski. U samostalnom određivanju smisla poruka moramo donositi svesne odluke (Poter, 2011: 69-70).

Psihološka izloženost medijima također ima važnu ulogu u prepoznavanju simbola.

Da bi do psihološke izloženosti došlo neophodan je neki trag koji je stvorila naša svest. Taj trag može biti slika, zvuk, emocija, model itd. On može da traje kratko (nekoliko sekundi u kratkotrajnoj memoriji, potom da nestane) ili čitavog života (kada je smešten u dugotrajnu memoriju). Može u našu svest da uđe svesno (što se često naziva glavnim putem), kada smo u potpunosti svesni elemenata izloženosti, ili nesvesno (što se često naziva sporednim putem), kada nismo svesni ulaska elemenata u našu svest (v. Petty & Cacioppo, 1981). To znači da je moguće da mnoštvo raznovrsnih elemenata zadovolji kriterijum psihološke izloženosti. Tada se postavlja problem organizovanja svih tih elemenata u smisaone celine i objašnjenja načina na koje pojedinac doživljava različite vrste elemenata i obraduje ih kao informacije (Poter, 2011: 73).

4. EMPIRIJSKI PRISTUP ISTRAŽIVANJU

4.1. *Intervju*

Intervju je, prema riječima Miroslava Vujevića, usmena anketa. Za razliku od ankete u užem smislu, u kojoj se pitanja postavljaju pismeno i odgovori dobijaju pismeno, u intervjuu se pitanja postavljaju usmeno i odgovori dobijaju usmeno. S druge strane, Senadin Lavić kaže: „Intervju ili ispitivanje jeste metoda prikupljanja znanstvenih obavijesti koje se primjenjuju u sociologiji, psihologiji i drugim društvenim naukama. Intervju predstavlja planski vođen razgovor koji istraživač vodi sa ispitanikom od kojeg nastoji dobiti potrebne obavijesti o nekom pitanju ili predmetu interesovanja. Podaci koji se dobiju putem intervjuja kasnije se obrađuju i najčešće agregatno prikazuju iz čega se izvode mišljenja o predmetu znanstvenog interesovanja” (Lavić 2014: 344).

Intervju za potrebe ovog magistarskog rada vođen je s Adisom Fejzićem, poznatim bh. skulptorom. Proveden je standardizirani intervju, formalno i sadržajno razrađen sa unprijed pripremljenim pitanjima. Sagovorniku je rečeno za koju svrhu se vodi intervju i rado je pristao podijeliti svoja znanja. Intervju pokriva cijelo jedno poglavlje koje bi bilo zasebno teorijski obrađeno, a to je stećak kao glavni simbol srednjovjekovlja. Srednjovjekovnu bosansku umjetnost najbolje je opisati posmatrajući i analizirajući stećak. Toj analizi pristupilo se ovim razgovorom. Upravo su stećci nepresušan izvor inspiracije za priznatog bh. skulptora Adisa Fejzića, koji je u Sarajevu završio srednju Školu primijenjenih umjetnosti. Na Akademiji likovnih umjetnosti u Sarajevu je diplomirao i magistrirao na temu bosanskih stećaka. Doktorirao je na Koledžu za umjetnost u Queenslandu u Australiji (Queensland College of Art, Griffith University, Brisbane) također na temu bosanskih stećaka. Trenutno je jedini doktor nauka za skulpturu u BiH. Posljednjih godina živi kao slobodni umjetnik i istraživač. Povremeno predaje na Akademiji likovnih umjetnosti u Sarajevu, a u Australiji je saradnik na istraživanjima antropologa Hariza Halilovića (RMIT University). Godine svog rada posvetio je aktivnom istraživanju i analiziranju stećaka. Razmišljajući o tome kako postaviti pitanja osobi koja je toliko vremena provela analizirajući stećke, teško je bilo obuhvatiti sve što nas zanima. Čini mi se da je ta misija uspješno izvedena. Intervju je obavljen „face to face“ sa dvadesetak postavljenih pitanja. Sagovornik je u nekoliko navrata pohvalio pitanja, rekavši da je intervju temeljito pripremljen, stoga je njegova želja za dobrim odgovorima bila još veća.

Stećak se u komunikološkom smislu može posmatrati kao medij. Moguće je interpretirati niz informacija ali potrebno je znati ih isčitati i prepoznati. Isčitavajući stećak možemo pretpostaviti vrijeme u kojem su nastali, pismo kojim su se tada ljudi služili, dominantne simbole koje su koristili, vjerske obrede i znakove koji su srednjovjekovnom bosanskom čovjeku bili osnova. Važnost stećaka za područje Bosne i Hercegovine je velika. Adis Fejzić kaže da su stećci sada puno jasniji u odnosu na prije pedesetak godina. O početku proučavanja stećaka kao simbola govori sljedeće: „Počeli su se proučavati dolaskom Austro-Ugarske, tačnije s osnutkom Zemaljskog muzeja BiH i pojavom čitavog niza naučnika koje je Austro-Ugarska formirala. Vežu ih za bogumile, iz ove perspektive bogumilska priča više 'ne pije vodu'.“ U kontekstu stećaka postoje tragovi o bogumilima, međutim teško je to utvrditi sa stopostotnom sigurnošću. Fejzić je veliki dio svog naučnog života posvetio istraživanju stećaka. Magistarski i doktorski rad bazirao je na stećcima, no kaže da je i sa svim prikupljenim znanjima teško spoznati šta su oni zapravo. Došao je do niza interpretacija koje su odgovarale, na ovaj ili onaj način, nekim objašnjenjima ukupne bosanskohercegovačke povijesti. Kockice su se slagale prema određenom programu na koji čovjek pristane i tako počne isčitavati. Iz Fejzićeve perspektive, s njegovim kapacitetima, na temelju onoga što zna o stećcima, a ne zna sve, ne bi bio siguran ni u jedan simbol u potpunosti. Najviše zbog toga što o stećcima znamo ponajprije zahvaljujući njima samima, oni su primarni izvor za proučavanje. Ako su stećci kao takvi primarni izvor proučavanja, nameće se pitanje postoje li neki dokumenti koji mogu eksplicitno dokazati vrijeme njihovog nastanka, simbole i epitafe. Poznati bh. skulptor je rekao da ne postoje dokumenti koji na bilo koji način govore o stećcima, te dalje objašnjava: „O stećcima saznajemo isključivo čitanjem njih samih, naročito simbola i epitafa. Stvar postaje loša za istraživače onoga trenutka kada spoznamo da epitafa ima vrlo malo u odnosu na poznat broj. Znamo da ih ima više od 70 000 sačuvanih, a onih koji nose značenje je vrlo mali broj. Dakle, u odnosu na ukupan broj stećaka vrlo je mali procenat onih sa epitaforma. Onda se postavlja čitav niz sumnji u genezu. Odakle oni dolaze, ko ih je pravio i kada?! Zvanično je to srednjovjekovna umjetnost. Ta teza se ne može tako lako oboriti, pogotovo što se njihovo srednjovjekovlje mora potkrijepiti podatkom, dokumentom, nekim faktom i osloncem. Jedini pravi oslonac za proučavanje stećaka kojeg smo imali su sami stećci. Kasnije su kao izvor za proučavanje i definiranje pomogli radovi nekih ljudi, koji su nam prihvatljivi.“ No, i ti radovi su nastali faktički na temelju interpretacije neke slagalice koja se slagala u kontekstu onoga što se vidi na samom stećku. Istraživači se nekada kreću u okvirima vlastitog vjerovanja i paralelizama koje prave na osnovu sličnih pojava ili specifičnom logikom za određenu metodologiju ili istraživačku pozadinu

čovjeka koji proučava, koristeći alatke koje ima. Saznanje da stećci pripadaju srednjovjekovlju daje prostora da se pitamo jesu li na ovim područjima egzistirali i prije. Fejzić kaže da su zvanično definirani kao srednjovjekovni kamen. Prvenstveno na temelju nekih scena koje u većoj mjeri vrlo jasno pripadaju srednjovjekovlju, u kontekstu ikonografije ili kostimografije samih likova. No, zapaža da nije sve tako srednjovjekovno: „Famozni lik sa Radimlje ne izgleda stopostotno kao srednjovjekovni čovjek, nošnja mu je više antička, imitacija antičkog, ilirskog, antičko-grčkog ili rimskog štita, odnosno kilita. To sve više liči na neka antička vremena. Što opet ne znači da tvrdim da je antički, nego u mojoj percepciji je to sve još uvijek otvorena priča. Otvoren sam da prepoznamo da stećci ne pripadaju isključivo srednjem vijeku, čak mislim da bi to bilo sretno otkriće. Kada bi neko uspio eksplicitno i uvjerljivo dokazati da oni pripadaju tradiciji koja se vuče još od kamenog doba, od predantičkih i antičkih vremena, pogotovo jer na ovom podnevlju imamo lokalitete sa nekim nekropolama koje se nadovezuju na nekropole koje tumačimo kao ilirske ili antičke gomile kamenja. Na temelju onoga što znam mislim da bi se moglo desiti da nisu isključivo srednjovjekovni.“ Kada se spominje funkcionalnost stećaka Fejzić smatra da su ljudi u srednjovjekovnoj Bosni imali razvijenu svijest o kontinuitetu, zajedničkom prolazu kroz povijest i jedinstvene kulturološke odrednice, jer su se ukapali pod određenim oznakama u blizini svojih predaka. Vjerovanje da stećci sežu dublje u povijest Fejzić je povezivao sa fenomenima koji su otkriveni širom svijeta. Evo kako povezuje Tursku i Bosnu i Hercegovinu: „Klaus Schmidt, njemački arheolog, 2006. godine iskopao je na tlu današnje Turske lokalitet sa velikim kamenim strukturama, napravljen od velikih stubova u obliku slova 'T' redanih u krugove, na širem lokalitetu otkriveno je više sličnih struktura. Ta prva koja je otkrivena na lokaciji imena *Göbekli Tepe* je veća od *Stonehenge-a*, koji je datiran na 5 000 godina p.n.e, a *Göbekli Tepe* procjenjuje se na starost od 10 000 godina p.n.e. Taj lokalitet bio je pokriven kao da ga je neko namjerno nasuo šljunkom i zatrpao. Na stubovima postoje reljefni prikazi u kamenu. U tehnološkom smislu način na koji je klesan taj kamen, kako je percipirana forma, stilizirana i dovođena u poziciju da bude izvedena i prepoznatljiva od strane gledaoca je više-manje identičan kao klesarije po stećcima. Kada bih uporedio neke detalje sa stećka i ovo iz Turske, ne znajući šta je sa čega, mogao bi me prevariti svako da je isto.“ Različito je razdoblje nastanka i geografsko mjesto. To može biti zbog više razloga. Psihološki je dokazano da ljudski mozak u bilo kojem kulturološkom momentu neke stvari percipira jednako. Recimo, način razmišljanja. Iz perspektive skulptora logičan je slijed da ukoliko neko ima osnovni alat za klesanje i jednu vrstu kamena, na tom nivou kada ne postoje škole i učenje, ali postoji talenat, društveno je uspostavljen standard zbog kojeg je poželjno da se kreira.

Tada počnu klesati na sličan način i sličnim alatima. Čak i da nisu kulturološki povezani, a ko zna jesu li. Fejzić kaže da povezanost turskog i bosanskohercegovačkog fenomena ne može potvrditi jer nema dokaza ali ne može ni odbaciti jer postoji nevjerovatna sličnost: „Ono što vidim kada pogledam kamenje u Turskoj i stećke, jeste da se radi o sličnom konceptu pravljenja motiva i načina na koji su klesani.“ Ne mora se stećak posmatrati samo kao kulturno naslijeđe, oni mogu predstavljati i umjetničko djelo što Fejzića posebno fascinira. Kaže nam da je zaključio da su stećci umjetničko djelo jer su se na njih kreatori potpisivali kao autori. Samim tim bilo je i naručioca. U tom vremenskom okviru to je bila rijetkost, što im posebno daje na značaju: „Kasnije u renesansi, Mikelandelovo samo jedno djelo je potpisano, a i za to je rekao da mu je žao što je uradio. Na *Rimskoj pijeti* preko bogorodičnih grudi potpisao se jer su ga isprovocirale riječi onih koji su govorili da je to uradio neko drugi, ne on. Mikelandelo je preko noći ušao i uklesao svoje ime na svoju skulpturu. Na stećcima se dakle, neki ljudi potpisuju, što je dovoljan razlog da zaključim da se stećak u to vrijeme nije tretirao samo kao grobno kamenje nego i kao umjetnost. Potpis na djelu pokazuje važnost.“ Nevjerovatna je emocija i energija s kojom Fejzić govori o stećcima. Istu tu emociju utkao je u proces analiziranja i istraživanja njih kao fenomena. Krenuo je u istraživanje stećka kao skulpture s pretpostavkom da je tu već sve rečeno i objašnjeno – stećak je simbol bosanstva. Onda shvata, zbog svoje specijalnosti u okviru tehnike direktnog klesanja kamena, da je način na koji je stećak klesan nešto puno složenije. Objasnjava to ovako: „Adolf von Hildebrand, njemački umjetnik i jedan od prvih kipara 19. stoljeća, diže skulpturu u nebesa. Zahvaljujući mojoj ekspertizi u okviru direktnog klesanja kamena na jedan neočekivan način u jednom trenutku sam shvatio da kada gledam u stećak i pokušavam pojmiti šta to on jeste kao skulptura, pomaže mi je iskustvo klesanja kamena na direktan način. Shvatam da je to ista ona stvar koja se dešava kada Mikelandelo kleše svoje stvari, samo drugi format, drugi zadatak, drugi rezultat i druga ideja koja je uslovljena potrebom. Radi se o istom procesu i principu komunikacije, koja u kontekstu stećka dovodi u poziciju gdje je on vrlo često slobodna skulptura. Stećak ima moć da bude slobodna skulptura, što znači da je možeš obići, pregledati. S druge strane, ima reljefe koji djeluju kao svaki pano za sebe, a mogu se nastavljati u nekon nizu.“ Dva osnovna formata skulpture su slobodna i reljefna, a stećak je to u jednom obliku. Fejzić tada shvata da treba ozbiljnije promisliti o stećcima. Možda kreatori nisu bili svjesni šta rade, o reljefu kao takvom, o slobodnoj strukturi kao u zasebnom umjetničkom pravcu. Možda ih je zanimala skulptura sa određenim efektom na mjestu gdje ih postave, da ima određenu funkciju te da ih ljudi percipiraju na način na koji žele. Moraju se posmatrati svi elementi kako bi se mogli objasniti u kontekstu sadašnjice. Jedan od bitnih

elemenata su simboli i oni na stećcima ali i stećak kao simbol. Pitali smo Fejzića otkud potreba za simboličkim izražavanjem i je li to kod ljudi urođeno? - „Herbert Read, britanski historičar umjetnosti, kaže da skulptura nastaje kada dođe do osjemenjavanja, interpolacije između dva koncepta. Rani arhitektonski koncept gdje se ljudi pokušavaju postaviti u prostor kao što su naprimjer kameni krugovi ili oblici koji su više pokušaj ovladavanja prostorom u jednom arhitektonskom smislu. Kada se pojavi potreba da se čovjek definiše u prostoru kanenim oblicima, često netaknutog kamena ali obilježavaju jedan prostor izvornim monumentom. Kada se on ukrsti u nekom izražajnom smislu sa onim što su talismani, amajlije, odnosno pravljene komadi kamena ili drveta, za koje su vjerovali da im donosi sreću ili da ih čuva od zla tada nastaje skulptura.“ Na izvorištu takve vrste umjetnosti postoje oblici kao talisman, amulet odnosno oblici za koje se vjeruje da su sveti. Tako se može vjerovati i za neki prostor omeđen kamenjem da je svet, u tim konceptima se onda možda počne razvijati ideja o skulpturi. Izgled stećaka podsjeća na koncept kontemplacije na temu hrama ili kuće. U južnijem dijelu BiH postoje kolonade uklesane u reljefu koje liče na mediteranske kuće, dok na nekim ima kao imitacija šindre“, objašnjava Fejzić. Nalazimo sjeme koncepta koji se može nazvati kao prahistorija arhitekture. „Da se vratimo u momenat u kojem Herbert vidi nastanak skulpture. Kada interpretiram Herberta, odnosno taj početak, tu je splet, prapočetak umjetnosti je kombinacija amuleta, arhitekture i skulpture kakvu danas poznajemo. Stećak je grobni kamen, kenotaf, ne mora nužno biti grobni niti mora neko ispod biti pokopan, nisu svi ni prekopani, ne znamo da li je ispod svakog leš. Znamo da su grobno kamenje prije svega, a možda su i kenotafi, obilježje nečije, u ime zaštite nečijeg prostora, ne može se olako negirati čitav niz mogućnosti. Oni su za različite namjene mogli biti korišteni. U svakom slučaju onda kada je grobni kamen, pogotovo u kontekstu hrišćanskog vjerovanja, vrlo bitan dio te religije je vjerovanje u uskrsnuće, tjelesno proživljenje na sudnjem danu. Kada se pokrije grobno mjesto takvom silom od tona kamena, odnosno uglavljenih u kameni blok, na vrlo eksplicitan način je stavljen stražar, da umrlog niko ne dira do momenta proživljenja.“ Za uskrsnuće i proživljenje provlače se različita vjerovanja. Pojedini da bi se obesčastili sahranjivani su bez određenih dijelova tijela kako bi se onemogućilo proživljenje na sudnjem danu. Kada sve uzmemo u obzir, Šefik Bešliagić je napravio reviziju prethodno napravljenih klasifikacija oblika stećaka, a to u Fejzićevoj slobodnoj interpretaciji izgleda da svaki srednjovjekovni kamen koji je stavljen u funkciju spomenika, bez obira da li je obrađen, ima onih koji su gotovo netaknuti (amorfni), preko najpoznatijih sljemenjaka, ploča, stubova, krstača koje postaju figura čovjeka, postaje figuralna umjetnost. Ne postoji nijedna tradicija u poznatoj historiji da takav raspon, od netaknutog amorfno

kamena do antropomorfno da ima jedno ime. I amorfni zovemo stećak i sljemenjak, krstaču, čak i nišane koji nastaju po dolasku islama, koji su autentični bosanski, napominje Fejzić. „Način na koji su obrađeni, samo turban na vrhu jednog obeliska čini ga različitim od dotadašnjih stećaka. Držao bi ih kao dijelom te tradicije, kao i spomenike na jevrejskom groblju. Nastaju ovdje u komunikaciji s tradicijom koju Jevreji ovdje zatiču, nalaze ovaj oblik za svoj nadgrobni spomenik prilagođen ovom podnevlju i potrebama koje oni hoće da zadovolje za svoje potrebe ukopa i vjerovanja. Tada dolazi do fuzije koncepata koji stvaraju jednu autentičnu stvar koja je isključivo jevrejska ali jevrejsko-bosanska.“ Na području cijele BiH ne postoje dva ista stećka, a procjenjuje se da ih ima skoro 60 000, što je svojevstan fenomen. Stećak je čuvar. Čuvao je nadu i uslove za proživljenje srednjovjekovnog bosanskog čovjeka. Različitost stećaka Fejzić objašnjava principima venecijanske gotike: „John Ruskin, engleski kritičar umjetnosti, objašnjavao je na primjeru da ako jedan autor radi deset stubova sa jednim trijemom, svaki stub ima kapitel, ima određene gabarite koji mogu podnijeti ono što treba nositi ali na svakom mogu biti različiti uzorci. To je bio jedan prostor u kojem se daje veća sloboda i bolji okviri za vlastitu kreativnost i izražajnost. Iako su stećci u BiH i venecijanska gotika vrlo različiti, u kreativnom i tehničkom segmentu, princip gledanja na stvari je isti, a to je da trebaju biti unikatni. Moja pretpostavka je da je duh koji se njeguje u okvirima gotike možda živio i ovdje ali na jednom drugom nivou u okviru mogućnosti u kojima se to dešavalo. Postoje slični stećci ali nikada identični. Interesanto je, naročito u islamu, da na mjestima gdje se tkaju ćilimi, princip kod ljudi koji ih tradicionalno tkaju, iako postoji mogućnost izračunavanja da sve bude savršeno, da mustra nema greške, namjerno naprave negdje katkad koju grešku čisto da se ne zamjere Bogu, jer samo je Bogu dato da bude savršen.“ Umjetnik često i kada može dobiti do savršenstva odustane od toga na vrijeme, protiv uroka, da se Bog ne bi uvrijedio. Možda su i stećci nastajali pomalo pod utjecajem takvog vjerovanja da bi se zaštitilo od uroka. No, Fejzić tu vidi i paralelu sa onim što je u Japanu definirano kao njihov estetski koncept *wabi-sabi*, odnosno pronalaženje ljepote u nesavršenim stvarima: krivom drvetu, kamenu koji je nepravilan na način da je neupotrebljiv, okrnjenim stvarima i slično. Koncept nesavršenosti je vrlo zanimljiv u kontekstu proučavanja stećaka. Vjerovatno postoji više razloga zbog kojih su stećci bili nepravilnog oblika, objašnjava skulptor Fejzić. Nepravilnost kamena koji se dobije prilikom klesanja otežava posao. Da bi nešto od običnog kamenog bloka postalo savršeno treba previše vremena ali i alata. Što se više kleše troši se više alata, vremena, više se autor umori, novca dobije jednako, a kamen bude još i manji. Možda je tu bio dogovor između mogućnosti i potreba, dodaje Fejzić. Dobilo se nešto što nije savršena ljepota, nije savršen

geometrijski oblik. Nesavršenost je još značajnija, iz perspektive današnjeg čovjeka, gdje mašine mogu napraviti savršen oblik i u tom kontekstu, ovaj rad je još unikatniji. Ta unikatnost ogleda se u detaljima koji su na stećke uklesani. Oni su kombinacija arhitektonskih (skulpturalnih) i koncepta talismana u jedno zatvoreno. Na stećcima se mogu pronaći tragovi, podsjećanja i aluzije na mnogo toga što se desilo na različitim krajevima svijeta i u različitim vremenskim periodima. Fejziću to otvara vidike i slobodu da ih nazove čvorištem raznih tradicija. Mnogo toga što se desilo u historiji kamene skulpture, uključujući i vrijeme koje dolazi poslije njih, a to je ovo moderno i postmoderno vrijeme, gdje su se na poseban način valorizirale vrijednosti, nepravilnosti i neke stvari koje nisu klasična estetika. To na stećcima što postoji je klasična i arhaična ljepota, objašnjava Fejzić. Stećak je, možemo zaključiti, kompleksan umjetnički oblik. Stoga se Fejzić osvrnuo na sljedeće: „Kada govorimo o dodatku likovnoj vrijednosti na scenu dolazi Marian Wencel, koja proučava motive na stećcima. Ona je mnogo toga pobrojala i klasificirala. Kada se poslože motivi sa stećaka onda shvatamo da je tu ogroman dijapazon motiva koji su apstraktni ili stvari koje mi ne znamo definirati nego vidimo kao apstraktne momente ili su na nivou simbola. Simbolička, dekorativna, figurativna, u smislu da predstavlja nekoga ili nešto što predstavlja pojam ili koncept. Neke figurativne predstave prikazuju momente iz života, profane scene. Čitav dijapazon apstraktnih, simboličnih i figuralnih motiva, oni nose neku naraciju koja može biti profane ili sakralne naravi. U svakom slučaju i to kad dodamo i specifičan način postavljanja natpisa koji ima svoju likovnost, stakato varijanta, gdje nema pravog reda, a što duže gledaš nalaziš u tom nemiru i neredu jednu logiku i red koja je tu zatvorena na jednom kamenom bloku i čini jednu priču i harmoniju sa svim tim neharmoničnim krivinama, ispadanjima iz kompozicije, nekada postoje slova koja nisu pravilno uklesana jer su klesali ljudi koji su bili nepismeni. Nekada se prilikom klesanja loše prepíše neki znak, neki znakovi su naknadno dopisani iznad reda znakova. Baš zbog toga, u svojim ispisima nekada se služim tim neredom koji u svojim estetskim okvirima zatvorim u jednu kompoziciju koja ima logiku kao djelo, ali u smislu isčitavanja može donijeti problem onome koji čita ukoliko nije pripremljen da treba tražiti mogućnosti da se nešto drugačije složi, pogotovo kada se slažu anagrami.“ Kada analiziramo jedan od stećaka ispred Zemaljskog muzeja, u poređenju sa nekim djelom iz gotike, ili djelom iz rane renesanse, na prvi pogled bi se reklo da je taj stećak nešto bezvrijedno i da je radio neko ko ne zna klesati, napravio čičaglišu, nema anatomije, izgleda disproporcionalno i arhaično, no Fejzić vjeruje da stećak predstavlja početak konceptualiziranja nečega što se kasnije prepozna kao skulptura u okviru određene kulture jednog vremena, gdje čovjek počne da se izražava kamenom ili nekim drugim materijalom, oblicima koji su arhaični.

Kada povučemo paralelu od srednjeg vijeka do društva kakvog danas poznajemo, stećak simbolizira bosanskohercegovačko društvo, a to je ranjivost koja je ostala nakon agresije na BiH. Fejzić kaže: „Stećak je kao i mi sad poslije rata. Na nas se gleda na nekoga ko je jadan, nezavršen, izgubljenog identiteta, ne znaš ni odakle si došao, kuda ideš, zašto uopće tu postojiš, smetaš sa svake strane, kao što i stećke bagerom sklanjaju jer im smetaju. Onda shvatim, tu ima mnogo više paralela, nego što je samo ona da je stećak datiran kada je datirana Bosna, ima mnogo više paralela s nama samima. Mi smo ljudi koje mnogi doživljavaju kao poludivlje, a ustvari imamo jedan civilizacijski sadržaj, mnogo dublji, kompleksniji, s više slojeva nego što se to s vana vidi. Kada sve posložimo, ako neko u tome vidi smisao, onda mu nije teško zaključiti kroz taj arhaičan kamen na kojem ima neka natuknica na neku figuru da iza toga u tom kamenu ima još mnogo prostora, gdje bi da sada nastavim klesati mogao izvući svaku renesansnu skulpturu, samo da nastavim dalje. Mi ne znamo kojim su se idealima oni vodili dok su klesali stećke. Možda je njima bio cilj da se postavi oblik koji nije tako eksplicitno sjena ove stvarnosti. Možda je to bilo usklađeno sa ikonoklastima i onim da se uništi svaka iluzija na ideopoklonstvo, kao što su u judaizmu, islamu i pravoslavlju zabranjeni kipovi, jedino ga je katoličanstvo zadržalo. Možda je i to bio razlog, da imaju nešto što neće praviti sjenu.“ Postoje vjerovanja da su skulpture dobre samo dok ne prave sjenu. Reljef ne može napraviti sjenu. Iz pravilnih i nepravilnih vjerovanja i dogmi percipira nas se kao divlje Balkance, a u suštini ljudi na ovim prostorima imaju neka blokiranja iz bioloških, ideoloških ili sociološko-kulturoloških razloga. Bosanskohercegovački čovjek je jedan kompleks koji se na prvu loptu ne može isčitati. Mora se zaroniti u povijest stariju od 1000 godina, čak i mnogo više jer imamo ostatke iz neolita, Butmirske kulture koja je paralela Lepenskom viru i Vučedolu u Hrvatskoj, što govori o uvezanosti ovog prostora. Pokušavajući pobjeći od veze da objasni stećak kao simbol bosanstva, Fejzić se okreće objašnjavanju fenomena kao skulpture. Onda je spoznao da je i kao skulptura u svom sadržaju mnogo kompleksniji od onoga što na svojoj površini isijava, tada mu je i ta površina postala još ljepša i značajnija. Upravo tom svojom unutrašnjom morfologijom, anatomijom je doslovno paralela našem duhovnom anatomskom atlasu u kojem možeš predstaviti bosanstvo i bosanski identitet koji je vrlo inkluzivan i često napravi salto mortale, odnosno smrtonosni skok. No, inkluzivnost može biti mač s dvije oštrice objašnjava Fejzić: „Mislim da je blagoslov imati u kulturološkom smislu usađenu inkluzivnost ali to onda postane prokletstvo. Ta inkluzivnost znači da do te mjere možeš prihvatiti druge kulture i utjecaje na sebe da oni nekada mogu pojesti tvoj izvorni identitet. Mogu te izvaliti iz vlastitog korijena i presaditi u neki drugi svijet. Pronalazim u stećku, i ponovo se vraćam paraleli da je stećak najbolji

simbol bosanstva bar koliko ga ja razumijevam, upravo zbog toga što na oko djeluje nebitan, arhaičan u kulturološkom i nacionalnom smislu a ustvari sadržaj koji ima kompleks kakav se rijetko može naći u drugim kulturološkim i sociološkim okvirima.“ Baš zato što se teško mogu naći negdje drugo, što su unikatni, moramo naći način ih ne prezentujemo kao takve, posebne. Da stećci postoje u drugim državama u Evropi, oni bi znali kako ih prezentovati drugima, no mi ne znamo. Čini se da postoji prokletstvo u kojem ne znamo odbraniti najizvorniji identitet jer mu do kraja ne vjerujemo ili smo kosmopolite, a ljudskost treba kultivisati. Važnost stećaka je, shvatili smo naročito iz ovog razgovora, neizreciva. Samim tim nameće se pitanje kako poboljšati multimedijalnu prezentaciju nečeg tako važnog, da baš stećci budu naš pečat prepoznatljivosti? Adis Fejzić tu vidi priliku u poboljšanju obrazovnog sistema. O tome se mora učiti u školama i drugim obrazovnim institucijama ali i kod kuće. Vrijeme odmiče, a stećci nisu zaštićeni na adekvatan način, stoga Fejzić upozorava: „Obzirom da vrijeme ne čeka treba uraditi ozbiljniju zaštitu postojećih stećaka, na ozbiljniji način ih zaštititi. Stvara se pogrešna percepcija jer su oni pod zaštitom UNESCO-a, to samo znači da su pod njihovom zaštitom u onoj mjeri u kojoj ih i mi štitimo. UNESCO može, kada vidi da ih mi ne štitimo, vrlo lako stećke skinuti sa liste. Oni nam ne daju ništa osim priznanja da je to svjetska kulturna baština, kao što kaže Antun Gustav Matoš: *Ne može nešto nacionalno biti nacionalno ni dovoljno dobro sve dok nije prepoznato na globalnom nivou kao takvo.* To nama daje priliku da se promovišemo u nešto ljepše i pametnije nego što sada jesmo. Bojim se da ćemo i to izgubiti jer ne vodimo računa dovoljno čak ni o onome što je pod zaštitom UNESCO-a.“ Stećcima niko ne može negirati prevalentni bosanski identitet, iako postoje na tlu današnje Hrvatske, Srbije i Crne Gore, oni su izvorno bosanski: „Zamislite situaciju da nešto što pripada antičkoj kulturi, a na tlu je današnje Turske, može se reći da je to pod ingerencijom Turske ali to pripada ljudima koji su to tada stvorili. U tom slučaju, grčka (helenska) kultura ih je stvorila. To što su stećci koji stoje na tlu današnje Srbije i Hrvatske pod zaštitom UNESCO-a i prepoznati kao takvi ne umanjuje njihov bosanski karakter, samo mi to ne znamo čitati, znamo samo čitati tu nacionalnu priču, u nacionalnim okvirima koji su već dovoljno problematični, trči se odma u šovinistički diskurs.“ Bosanstvo i njihov izborni oblik ogleda se i pismom koji je po njima isklesan. Bosančica je jedno od pisama koje je detektovano na stećcima. To je ime za jedan oblik srednjovjekovnog bosanskog pisma. Predstavlja jedan oblik bosanske ćirilice kojom su se služile žene u 17. stoljeću. Dobila je ime po bosanskoj djevojci/djevojčici - bosančici. Bosančica ima svoje posebne zakonitosti u ispisu, jer je to pisano pismo, dok je klasični srednjovjekovni bosanski alfabet klesano pismo koje se nalazi na stećcima pismo iz blokova, nepravilnog oblika, objašnjava

Fejzić. Ispisi bosanskom ćirilicom metafora su za naš identitet koji u nekim oblicima može biti specifičan: „Neki su identiteti urođeni, ali neki su i stečeni. Mi smo jedan čudan konglomerat, a takav je i stećak. On mi je najbolja inspiracija za rad jer kada polazim od stećka mogu da pravim klasičnu skulpturu koja će završiti sa nečim što ima potpuno antičko-klasični izgled ili neku drugu kulturu.“ Stećak nije sve što kamena skulptura jeste ali je potencijal koji kamena skulptura u svom konceptu može biti, a to Fejzić objašnjava svojim specifičnim umjetničkim viđenjem: „Dakle, sve što mogu zamisliti da može biti kamen ja to mogu napraviti i braniti da je to stećak. Čak i kada napravim portret Mehmedalije Maka Dizdara, mogu reći da je to stećak. Jer, kada se igram malo riječima, jedan od izvornih naslova za stećak je *kam, biljeg, bilig* što znači znak. Dakle, taj kamen je pravljen da bude znak, često su mu klesali ime *kam* u stećke. Meni je to drago jer naopako znači *Mak*. S tom riječju objasni se materijal.“ Prema klasifikaciji Šefika Bešlagića, svaki kamen kojeg bi čovjek stavio u funkciju stećka, postaje stećak, čak i ako je neobrađen. Svima je zajedničko to što su u svojoj materijalnosti – kamen. Onda taj *kam* kojeg Fejzić spominje, dođe kao poetski naslov za taj kamen. Možemo ih zvati *naši kamovi* jer je stećak prema jednoj klasifikaciji iz 19. stoljeća bio isključivi naslov za one stećke koji su više vertikalna nego bilo koja druga dimenzija, koji izgledaju kao čovjek koji stoji, a ne koji leži. „Oni su imali naziv stećak. Onda kako su se počeli obrađivati, taj naziv stećak, je počeo dobijati drugo značenje, dok na kraju nije usvojen kao ime za sve njih. U kontekstu našeg identiteta i naslijeđa manje vidim riječ da stoji (stećak – stojećak) čak i kada ne stoji kao uspravna forma, stoji iza nekoga, stoji do danas i stojeće će iza našeg vremena kao svjedočanstvo. S druge strane, stećak može značiti i kao nešto što si stekao, kao dio vlastite stečevine. Prema mom poimanju, da bi ga stekao, da bi imao stećak iza sebe, moram ga steći kroz rad, klesanje, pa tako i vidim u njemu jedno drugo objašnjenje.“ Bešlagićevom analizom došlo se do zaključka da svi stećci pripadaju istom kulturološkom krugu, dio su iste tradicije, pravljeni s istom namjenom, imaju različite dimenzije i oblike, ali je to bio odraz različitih individualnosti. Iza svake duše za kojom treba ostati znak, on treba i mora biti autentičan.

4.1.1. Osvrt na intervju

Ostaje nam da zaključimo da je srednjovjekovni bosanski čovjek naposljetku uspio ostati i opstati autentičan, poseban, postojan i dosljedan. Nakon toliko stotina godina ni vremenske neprilike nisu uspjele uništiti ono izvorno. Dio stećaka uništili su neuki ljudi koji su kao žrtve neznanja bagerima ili drugim alatima uništavali izvorište vlastitog identiteta. No, ni tu im se ne može suditi jer je obrazovni sistem zakazao. Adis Fejzić je nesebično i neiscrpno prenio svoja

zapažanja, znanja i ekspertize u dvosatnom intervjuu koji je u velikoj mjeri pomogao da shvatimo važnost stećaka za bosanskohercegovačko društvo. Zanimljivosti iz intervjuja poslužile su kao pitanja koja su kreirana u anketnom upitniku. Željeli smo provjeriti koliko ljudi zna ono što nam je dr. Fejzić objasnio. Prije intervjuja bila sam dobro potkovana znanjem o stećcima ali neke stavke su bile nevjerovatno otkriće, stoga ovo istraživanje dobija još više na značaju. Sadržajno, zanimljivo, pamtljivo objašnjenje bosančice kao pisma, objašnjen izgled i namjena stećaka, povezivanje evropskih i svjetskih sličnih fenomena sa stećkom, otkrivanje ne samo kulturološke već i umjetničke dimenzije stećaka, način njihovog stvaranja i svrha i još mnogo toga moglo se naučiti od Adisa Fejzića.

4.2. *Anketa*

Empirijski pristup istraživanju podrazumijeva adekvatne metode i tehnike kojima se istraživač služi. U okviru metoda za prikupljanja podataka korištena je metoda naučnog ispitivanja, a u okviru nje korištena je tehnika ankete, koju Slavo Kukić definira „kao pismeno prikupljanje podataka o stavovima i mišljenjima, koje se uz pomoć upitnika provodi na reprezentativnom uzorku” (2006: 143). Vujević, pak, pravi razliku između ankete u užem i ankete u širem smislu. Pri tome, pod anketom u širem smislu podrazumijeva svako prikupljanje podataka uz pomoć postavljenih pitanja (anketa u užem smislu, intervju i test). U ovom istraživanju korištena je anketa u užem smislu, koju Vujević definiše kao pismeno prikupljanje podataka o stavovima i mišljenjima na reprezentativnom uzorku ispitanika uz pomoć upitnika, dok Mesihović smatra da je ona „zbir logički poredanih pitanja pomoću kojih tražimo određene informacije relevantne za pojavu ili problem koji istražujemo” (2003: 165, prema: Čustović i Osmić, 2015: 53).

Anketa je provedena s ciljem da spoznamo koliko ispitanika zna ključne stvari o mediološkim simbolima i kulturnom identitetu Bosne i Hercegovine. Svaki ispitanik je svojevrijedno pristao na anketu. Anonimnost je bila zagarantovana i svi ispitanici su dobili adekvatnu zahvalu zbog učestvovanja u istraživanju. Budući da su ispitanici bili s područja BiH rezultati istraživanja mogu poslužiti i njima u proširivanju znanja. Istraživanje je realizovano pismenim putem, u trajanju od osam (8) dana i to od 07.09.2023. godine do 14.09.2023. godine. Anketa je provedena online putem. Anketnom upitniku pristupilo je 106 ispitanika s područja Bosne i Hercegovine putem Google forms-a. Upitnik se sastojao iz tri dijela: a) općih podataka o ispitanicima što podrazumijeva: spol, dobnu strukturu i stepen obrazovanja, b) prepoznavanje medioloških simbola (14 pitanja) i c) percepcija ispitanika o značaju novomedijske prezentacije (7 pitanja). U Tabeli 1.

prikazan je izgled anketnog upitnika, odnosno pitanja i odgovori na koja su ispitanici odgovarali (v. Tabela 1).

Tabela 1.: Pitanja i odgovori sadržani u anketi

ANKETNA PITANJA	Odg.1	Odg.2	Odg.3	Odg.4	Odg.5	Odg.6	Odg.7	8
Spol	Muško	Žensko						
Godine	15-17	18-24	25-31	32-38	39+			
Stepen obrazovanja	Nezavršena osnovna škola	Završena osnovna škola	Završena trogodnišnja srednja škola	Završena četverogodišnja srednja škola	Završen fakultet	Magisterij i doktorat		
Mediološki simboli od navedenog su:	Pećinski crteži	Stećak	Povelja Kulina bana	Sarajevsk-a hagada	Makbuli – arif	Folklor	Ćilim	-
Saznanja o kulturološkim simbolima i kulturnom naslijeđu Bosne i Hercegovine sam dobio/la:	Kod kuće (u porodici)	U školi	Na fakultetu	Iz knjiga	Putem televizije	Putem društvenih mreža		
Kultura, tradicija i identitet su mi važni:	1	2	3	4	5			
Stećak je:	Veliki kamen	Nadgrobnii spomenik	Prezentacij a bh. srednjovjek -ovnog identiteta					
Stećci u BiH su važni zbog:	Očuvanja kulturnog identiteta	Zapisa koji se nalaze na njima	Vremena u kojem su nastali	Uopće nisu važni				

<p>Na području BiH ne postoje dva identična stećka.</p>	<p>Ova tvrdnja je tačna</p>	<p>Ova tvrdnja je netačna</p>	<p>Nisam siguran/na</p>		
<p>Stećci u BiH su ubrojani u svjetsku kulturnu baštinu koja je pod zaštitom UNESCO-a?</p>	<p>Da</p>	<p>Ne</p>			
<p>Bosančica je:</p>	<p>Jedan oblik srednjovjekovnog bosanskog pisma</p>	<p>Jedan od oblika bosanske ćirilice</p>	<p>Pismo kojim su se služile bosanske žene u 17. stoljeću</p>	<p>Ništa od navedenog</p>	<p>Jedan oblik srednjvjekovnog bosanskog pisma</p>
<p>Navedite barem tri kulturno - historijska simbola „bosanstva“.</p>					
<p>Gazi Husrevbegova biblioteka, najstarija na području BiH, je mediološki simbol?</p>	<p>Da</p>	<p>Ne</p>	<p>Nisam siguran/na</p>		
<p>Sevdalinka je mediološki simbol?</p>	<p>Da</p>	<p>Ne</p>	<p>Nisam siguran/na</p>		

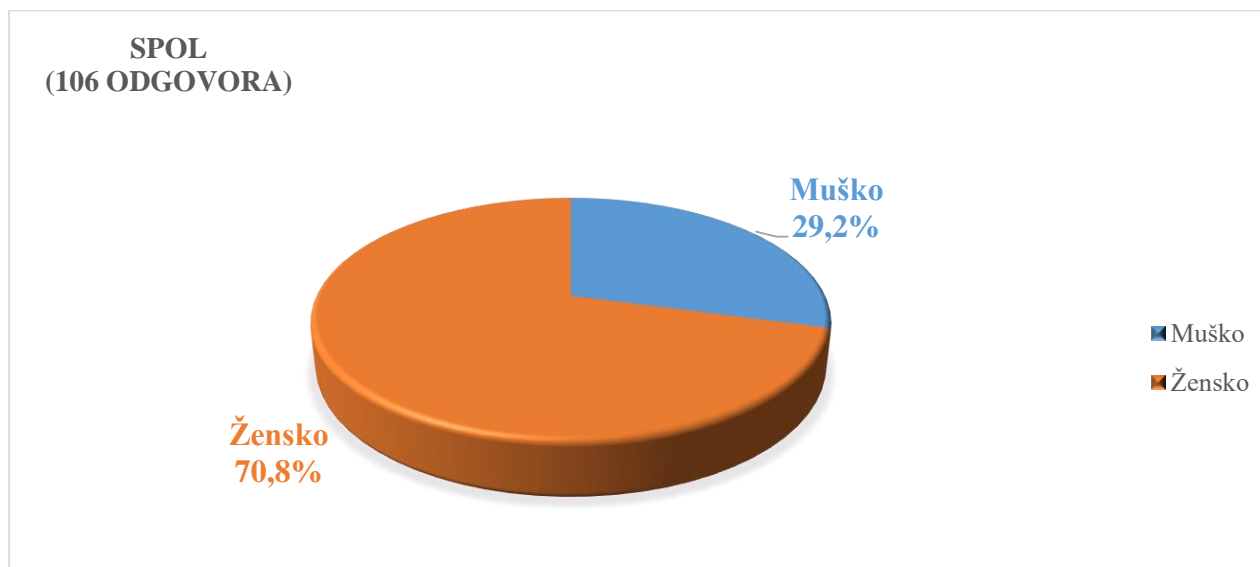
<p>U javnom diskursu u BiH se dovoljno pažnje posvećuje očuvanju kulturnog identiteta?</p>	<p>Da Ne</p>		
<p>Ukoliko zaista čitaš pitanja preskoči ovo.</p>	<p>Da Ne</p>		
<p>Treba li u obrazovnim institucijama podizati svijest o očuvanju kulturno - historijskog naslijeđa i više pažnje posvećivati razgovoru o tome?</p>	<p>Da, mislim da je to ključno kako bismo znali cijeniti ono što imamo Ne, mislim da je to bespotrebno Nemam mišljenje</p>		
<p>Internet mi je omogućio da lakše istražim ono što me zanima o kulturnom naslijeđu BiH?</p>	<p>Da Ne</p>		
<p>Navedite ime televizijske emisije koja govori o bh. kulturno - historijskom naslijeđu?</p>			
<p>Ukoliko se u prethodnom pitanju niste mogli sjetiti naziva emisije, znači li to da na bh. medijskoj sceni nedostaje više</p>	<p>U potpunosti se slažem Djelimično se slažem U potpunosti se ne slažem</p>		

takvih sadržaja?					
<p>Treba li novomedijske platforme (Youtube, Facebook, Instagram, TikTok...) iskoristiti za promociju kulturno - historijskih potencijala BiH, te na taj način kreirati imidž zemlje koja ima bogatu historiju?</p>	Da, apsolutno	Ne, nikako			
<p>Kultura, tradicija, jezik, običaji i arhitektura se mogu iskoristiti za promociju turističkih potencijala Bosne i Hercegovine?</p>	1	2	3	4	5
<p>Trebaju li bh. influenseri raditi na promociji kulturno - historijskih potencijala naše zemlje?</p>	Da, to bi bilo osvježenje i lako je doći do publike	Ne, nisu dužni to promovirati	Nemam mišljenje		
<p>Pred Vama se nalazi lista tvrdnji koje se odnose na Vaš osjećaj prema kulturno - historijskom naslijeđu BiH.</p>	potpuno netačno	uglavnom netačno	ni tačno ni netačno	uglavnom tačno	potpuno tačno

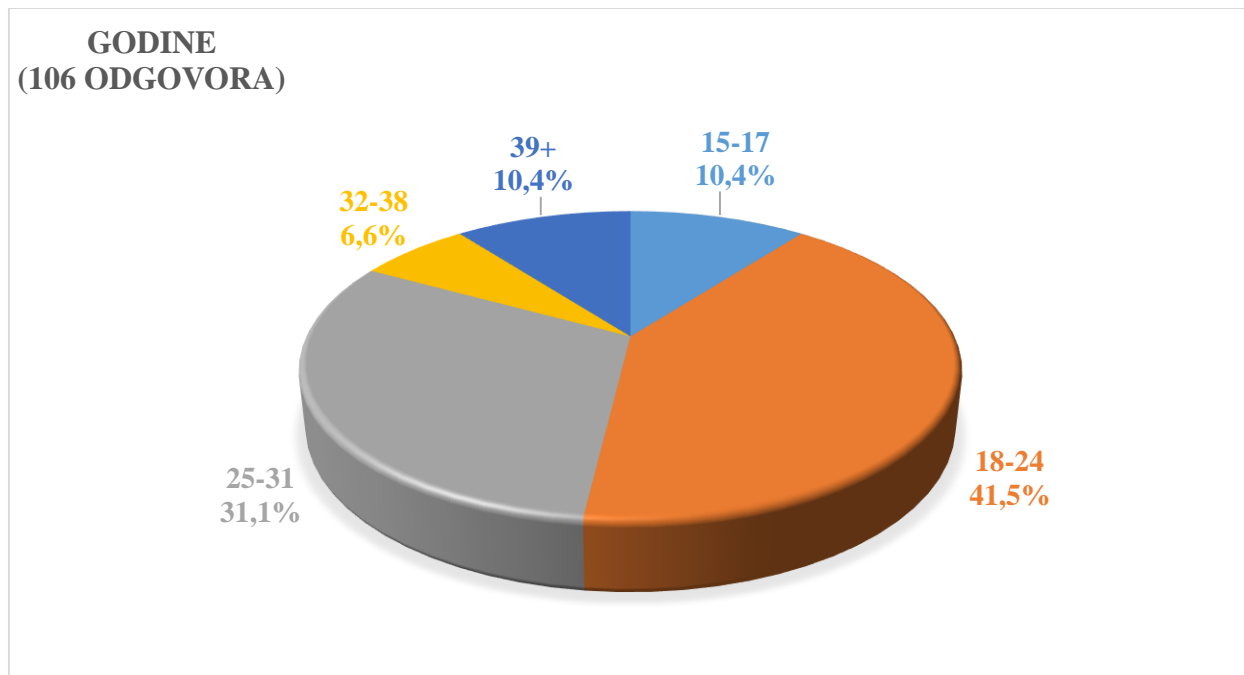
4.2.1. Opći podaci o ispitanicima

U prvom dijelu zabilježeno je da je 70,8% ispitanika bilo ženskog spola, tačnije 75 ispitanica, dok je muške spolne strukture bilo zastupljeno 29,2%, odnosno 31 ispitanik. S obzirom na temu istraživanja ciljna skupina ovog rada bili su svi ispitanici stariji od 15 godina. Za poznavanje ovakve teme bitne su sve dobne strukture. Od ukupnog broja ispitanika njih 44, odnosno 41,5% bilo je dobne strukture od 18 do 24 godine. Njih 33, tačnije 31,1% imalo je od 25 do 31 godinu. Jednak broj ispitanika, po 11 odnosno 10,4% odgovorilo je na anketu u rasponu od 15 do 17, odnosno 39 i više godina. Najmanje odgovora bilo je u kategoriji od 32 do 38 godina, njih 7, tačnije 6,6%. Što se tiče stepena obrazovanja, najviše ispitanika ima završen fakultet njih 35, tačnije 33%. Nakon toga 34 ispitanika, odnosno 32,1% ima završenu četverogodišnju srednju školu. Na trećem mjestu prema broju ispitanika su oni sa završenim magisterijem ili doktoratom njih 16%, tačnije 17 ispitanika. Četvrto mjesto dijele oni sa završenom osnovnom školom i završenom trogodišnjom srednjom školom, po 10, tačnije 9,4 % (v. Grafikon 1,2 i 3).

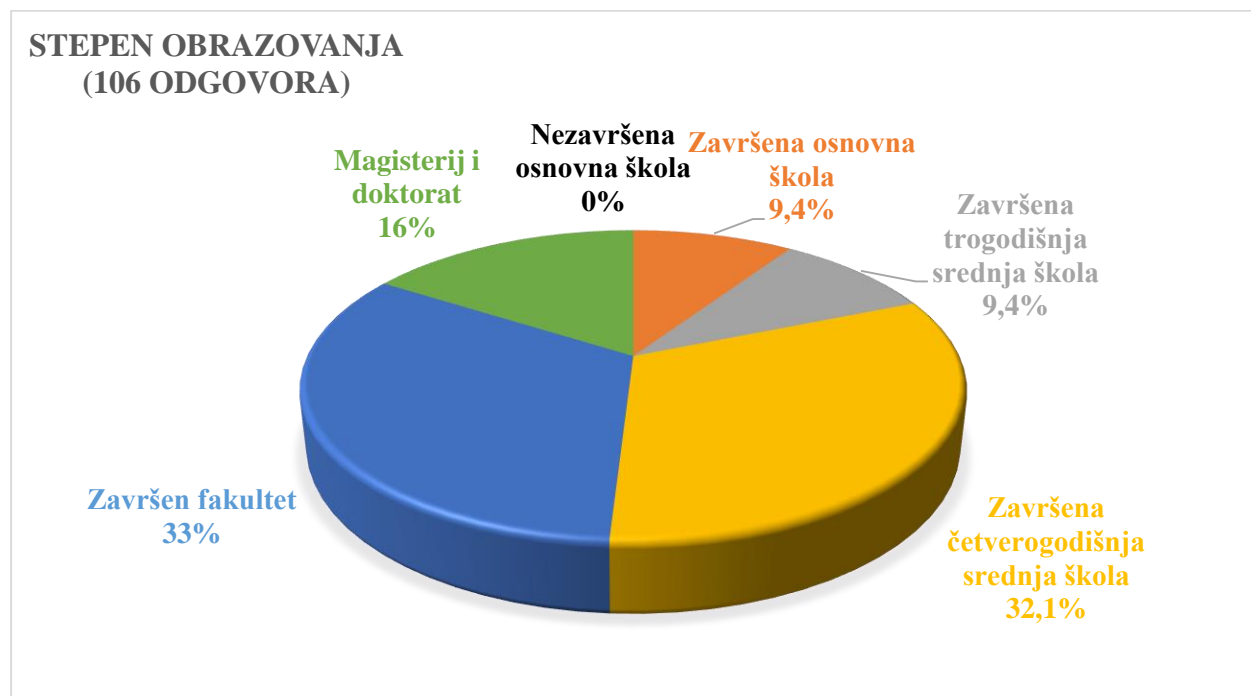
Grafikon 1.: Spolna struktura ispitanika izražena u procentima

Grafikon 2.: Dobna struktura ispitanika izražena u procentima

Grafikon 3.: Obrazovna struktura ispitanika izražena u procentima

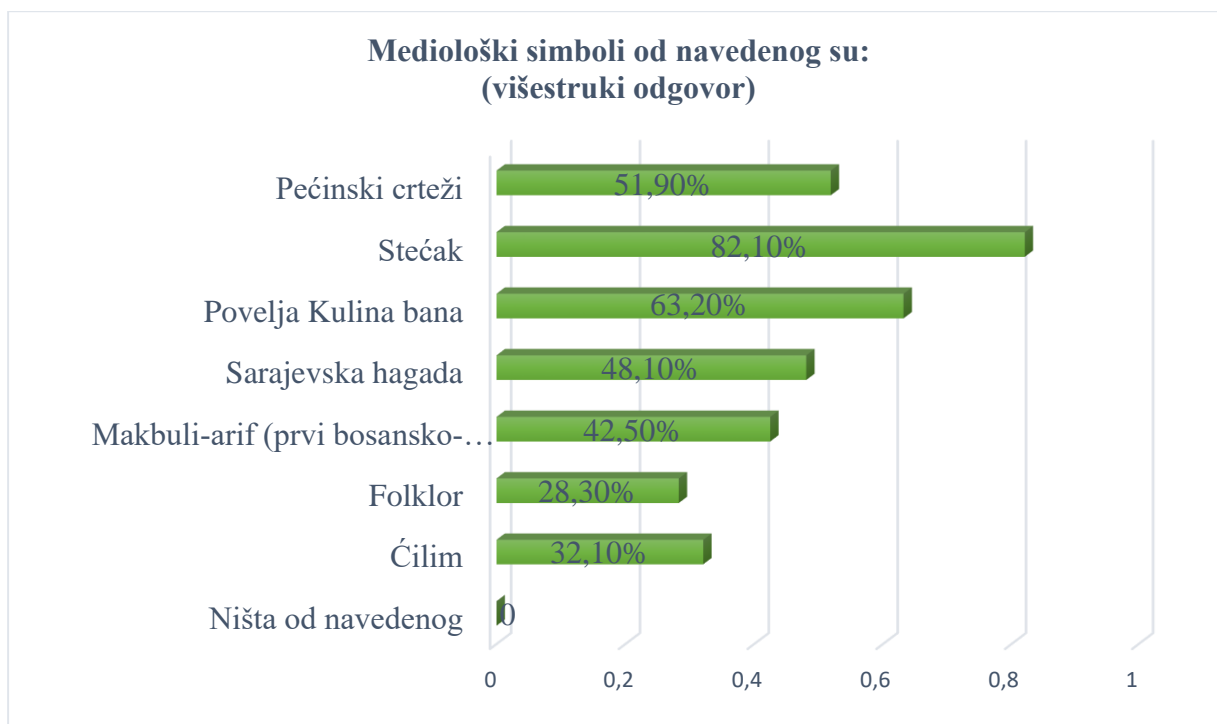

4.2.2. Prepoznavanje medioloških simbola

Nakon prikupljanja osnovnih podataka o ispitanicima prelazimo na analiziranje prepoznavanja medioloških simbola. Taj dio sastoji se od 14 pitanja.

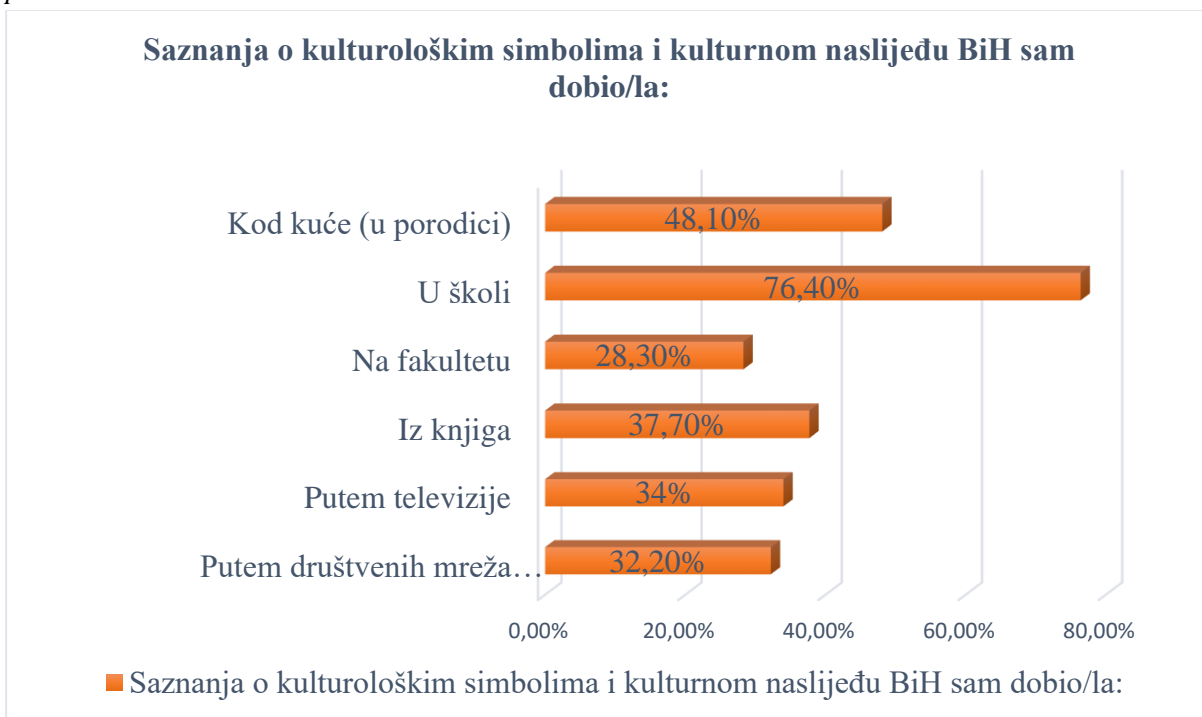
1) Ispitanici su na ovo pitanje mogli ponuditi više odgovora. Pitanje glasi: *Mediološki simboli od navedenog su*, a ispitanici su mogli izabrati sljedeće odgovore: *pećinski crteži*, *stećak*, *Povelja Kulina bana*, *Sarajevska hagada*, *Makbuli – arif (prvi bosansko – turski rječnik)*, *folklor*, *ćilim* ili *ništa od navedenog*. Na ponuđeni odgovor *pećinski crteži* 55 ispitanika, tačnije 51,9% ispitanika stavilo je kvačicu smatrajući da ovaj odgovor predstavlja mediološki simbol. Najviše ispitanika, njih 87, tačnije 82,1%, smatra da je *stećak* mediološki simbol te su se tako i izjasnili. *Povelju Kulina bana* kao mediološki simbol prepoznalo je više od polovine ispitanika, tačnije njih 67, odnosno 63,2%. *Sarajevska hagada* kliknuta je 51 put, tačnije 48,1% ispitanika prepoznalo je hagadu kao mediološki simbol. *Makbuli – arif (prvi bosansko – turski rječnik)* označen je 45 puta, tačnije 42,5% ispitanika smatra da je to mediološki simbol. Za *folklor* se 30 ispitanika, tačnije 28,3%, izjasnilo da je mediološki simbol. *Ćilim* je označen 34 puta, odnosno 32,1%, dok je *ništa od navedenog* označilo 6 ispitanika, odnosno 5,7%. Svi ponuđeni odgovori, osim *ništa od navedenog*, predstavljaju mediološki simbol, no teško je utvrditi koliko je ispitanika sve to označilo. Iz procentualnosti odgovora vidi se da većina ispitanika prepoznaje *stećak* kao mediološki simbol (v. Grafikon 4).

Grafikon 4.: Skala prepoznavanja medioloških simbola izražena u procentima

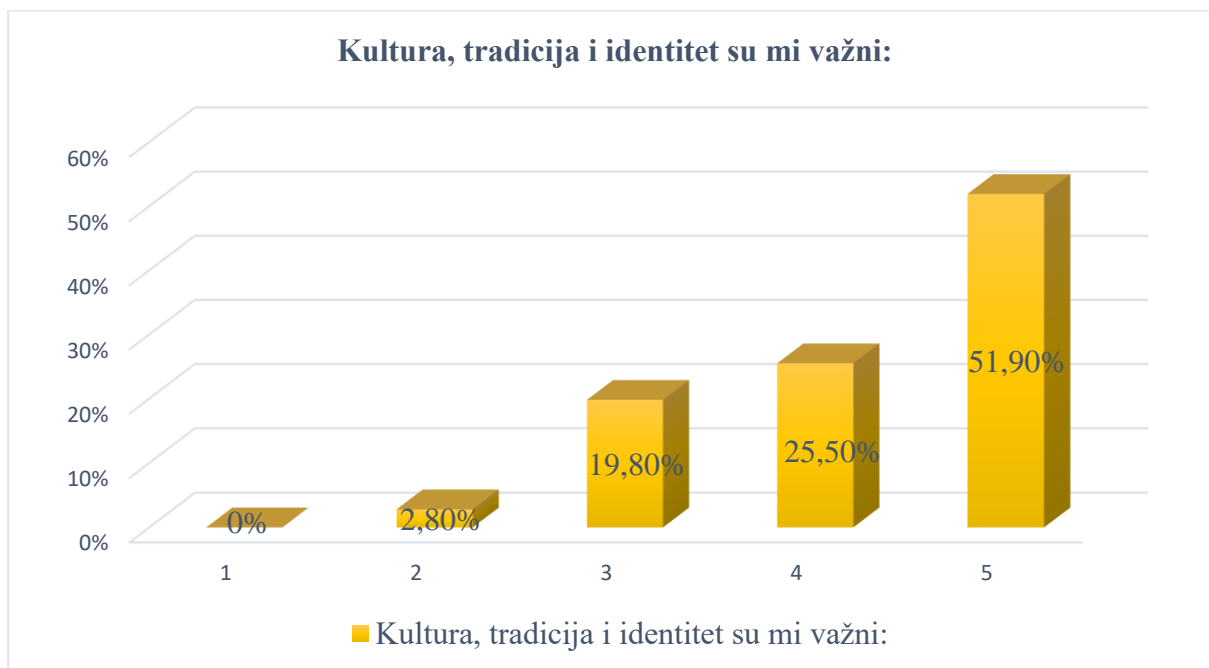
2) Drugo pitanje odnosi se na saznanja o kulturološkim simbolima i kulturnom naslijeđu Bosne i Hercegovine, tačnije mjestima gdje su stečena. Ovo pitanje je važno kako bismo znali šta najviše utječe na percepciju ispitanika o kulturnom naslijeđu. Pitanje glasi: *Saznanja o kulturološkim simbolima i kulturnom naslijeđu Bosne i Hercegovine sam dobio/la*, a ponuđeni odgovori su: *kod kuće (u porodici), u školi, na fakultetu, iz knjiga, putem televizije, putem društvenih mreža (Facebook, Instagram, TikTok)*. Najviše ispitanika odgovorilo je da je *u školi* dobilo saznanja o kulturološkim simbolima i kulturnom naslijeđu Bosne i Hercegovine njih 81, tačnije 76,4%. Procentualno drugi najveći odgovor je *kod kuće (u porodici)* njih 51, odnosno 48,1% ispitanika. Ova saznanja 30 ispitanika dobilo je *na fakultetu*, tačnije njih 28,3%. *Iz knjiga* je saznanja dobilo 40 ispitanika, odnosno 37,7%. *Putem televizije* 36 ispitanika, tačnije 34% saznalo je o kulturološkim simbolima i kulturnom naslijeđu naše zemlje. Čak 32 ispitanika svoja saznanja dobila su *putem društvenih mreža (Facebook, Instagram, TikTok)*, tačnije njih 30,2%. Iz ovih odgovora možemo zaključiti da je na ispitivanom uzorku najveći utjecaj imalo osnovno obrazovanje kada je riječ o kulturološkim simbolima i kulturnom naslijeđu Bosne i Hercegovine (v. Grafikon 5).

Grafikon 5.: Skala saznanja o kulturološkim simbolima i kulturnom naslijeđu BiH izražena u procentima

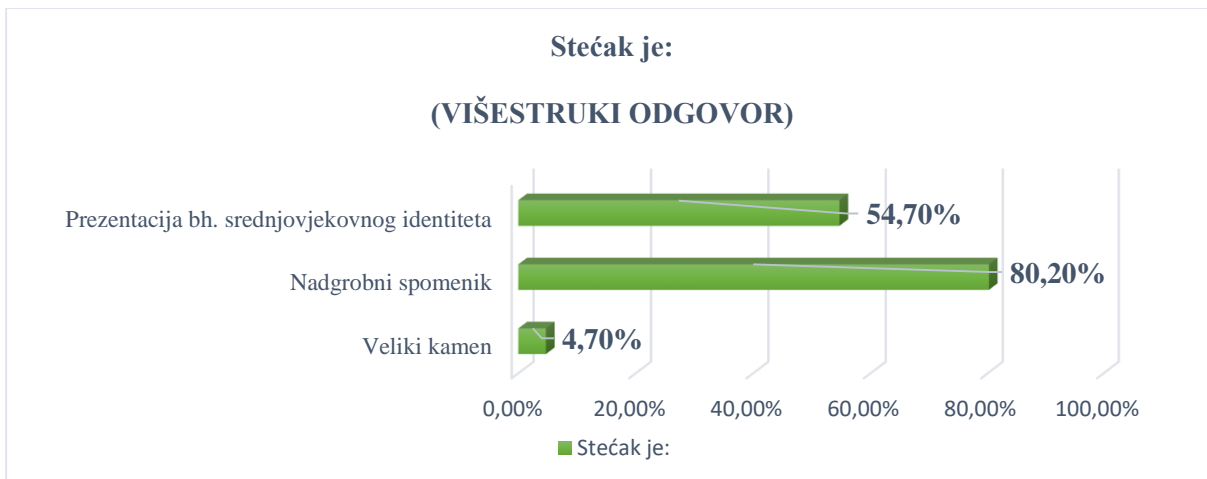
- 3) Na treće pitanje ispitanici su se mogli izjasniti koliko su im kultura, tradicija i identitet važni na skali od 1 do 5. Zanimljivo je da nijedan ispitanik nije stavio broj 1 kao svoj odgovor. Broj 2 iskoristila su tri ispitanika, ili procentualno 2,8%. Broj 3 kao važnost označio je 21 ispitanik, tačnije 19,8%. Važnost u visini broja 4 prepoznalo je 27 ispitanika, tačnije njih 25,5%. Nešto više od polovine ispitanih, njih 55, tačnije 51,9% smatra da su kultura, tradicija i identitet iznimno važni te su označili broj 5 na skali. Za ovo pitanje se može reći da ispitanici prepoznaju važnost kulture, tradicije i identiteta jedne države, što je svakako pozitivan pokazatelj (v. Grafikon 6).

Grafikon 6.: Skala važnosti kulture, tradicije i identiteta za ispitanike izražena u procentima

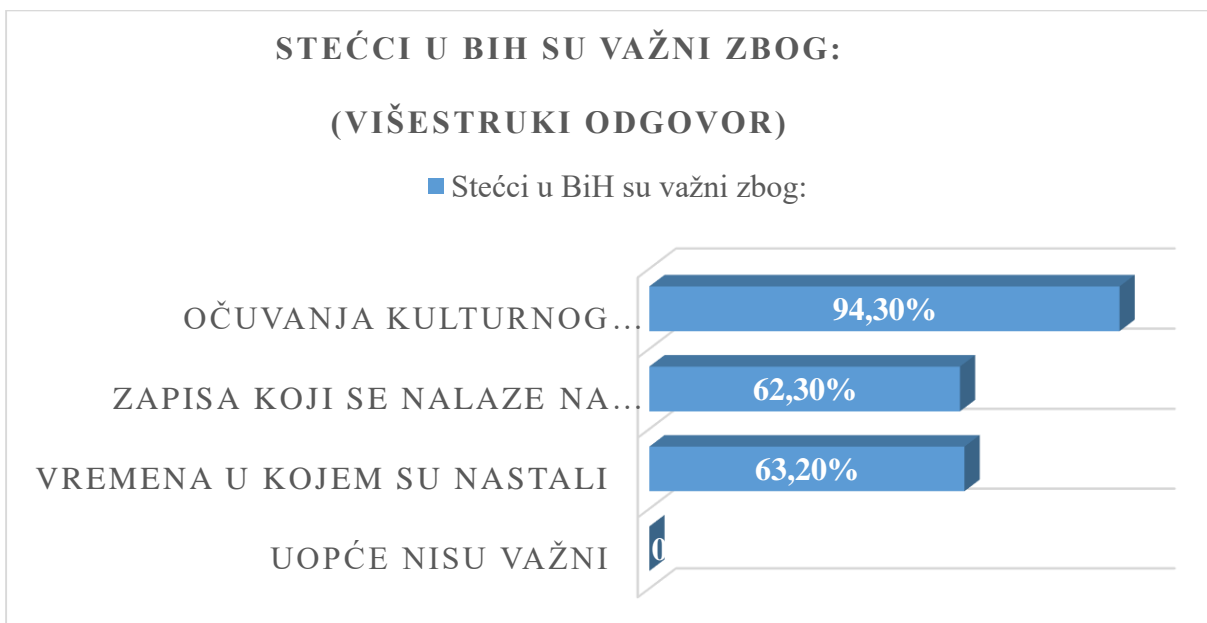
- 4) Ovo pitanje se odnosilo na to šta je stećak, a sastojalo od tri odgovora: *veliki kamen*, *nadgrobni spomenik* i *prezentacija bosanskohercegovačkog srednjovjekovnog identiteta*. Ispitanici su mogli odgovoriti višestruko, a tačni su odgovori b i c. Da je stećak *veliki kamen* odgovorilo je pet ispitanika, tačnije njih 7,7%, ali taj odgovor je pogrešan. Najviše ljudi odlučilo se za drugi odgovor, odnosno da je *stećak nadgrobni spomenik*, njih 85, tačnije 80,2% odgovorilo je tako. A 58 ispitanika ili 54,7% njih odgovorilo je da je stećak *prezentacija bosanskohercegovačkog srednjovjekovnog identiteta*, što je tačan odgovor. Za tačne odgovore sakupljena su 143 odgovora, što je itekako zadovoljavajuće (v. Grafikon 7) .

Grafikon 7.: Skala odgovora za poimanje stećka izražena u brojkama i procentima

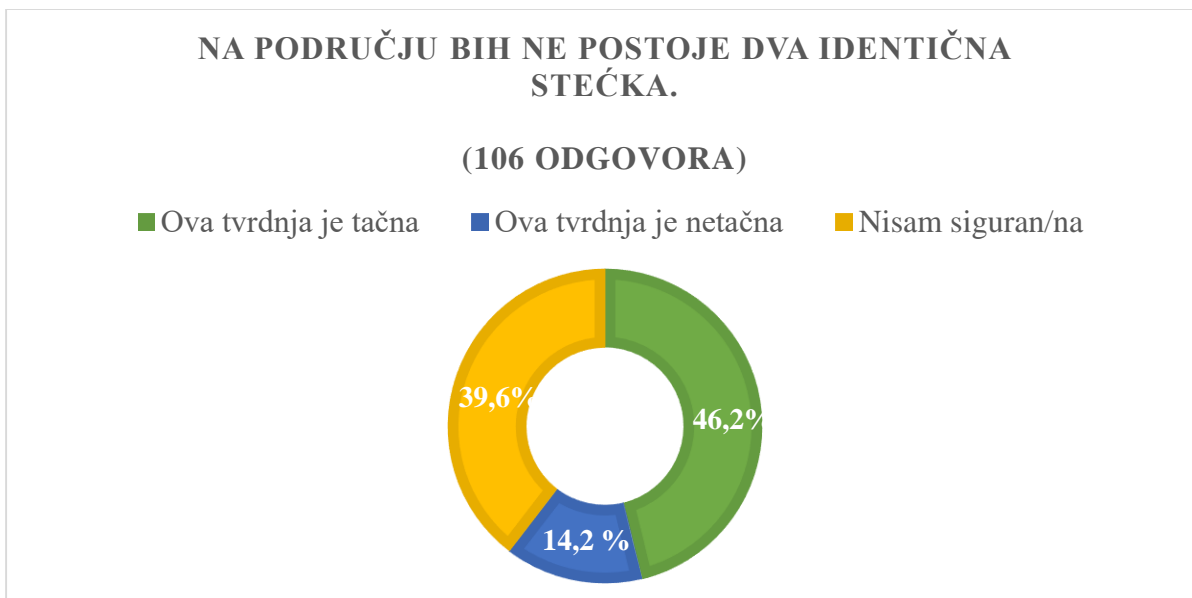
5) *Stećci u BiH su važni zbog* - na ovo pitanje ispitanici su mogli dati višestruki odgovor: *očuvanja kulturnog identiteta, zapisa koji se nalaze na njima, vremena u kojem su nastali i uopće nisu važni*. Čak 100 ispitanika, tačnije 94,3% odgovorilo je da su stećci važni zbog *očuvanja kulturnog identiteta*. Njih 62,3% odnosno 66 ispitanika odgovorilo je da su stećci važni zbog *zapisa koji se nalaze na njima*, dok je 67 ispitanika odnosno 63,2% odgovorilo da su važni zbog *vremena u kojem su nastali*. Niko od ispitanika nije odgovorio na posljednju ponuđenu stavku odnosno da stećci *uopće nisu važni*. Prilikom analiziranja odgovora ovog pitanja možemo reći da su ispitanici prepoznaju važnost stećka za BiH (v. Grafikon 8).

Grafikon 8.: Skala poznavanja važnosti stećka izražena u procentima

- 6) *Na području BiH ne postoje dva identična stećka* je tvrdnja koja je tačna, a to nam je potvrdio Adis Fejzić s kojim je vođen intervju na ovu temu. Skoro polovina ispitanika, njih 49, odnosno 46,2% odgovorila je da je ova tvrdnja tačna. Na *nisam siguran/na* kliknula su 42 ispitanika, odnosno 39,6%, dok je 15 ispitanika ili 14,2% odgovorilo da *ova tvrdnja nije tačna* (v. Grafikon 9).

Grafikon 9.: Procentualni odgovori ispitanika na zadanu tvrdnju: „*Na području BiH ne postoje dva identična stećka.*“

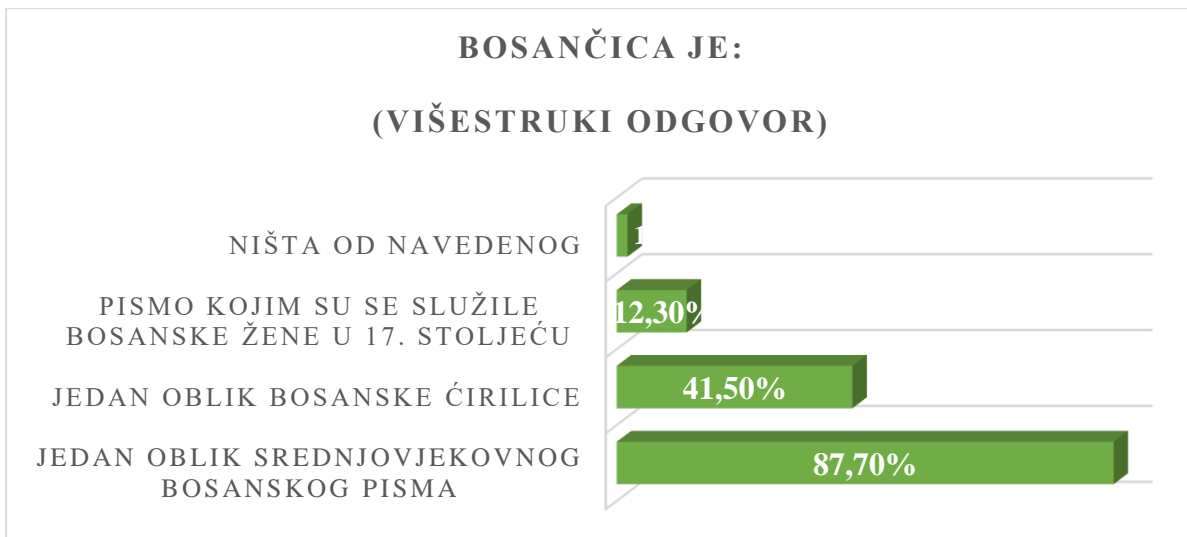
- 7) Na pitanje da li su *stećci u BiH ubrojani u svjetsku kulturnu baštinu koja je pod zaštitom UNESCO-a*, skoro svi ispitanici su odgovorili potvrdno, njih 102 tačnije 96,2%. Samo četiri ispitanika, odnosno 3,8% odgovorilo je negacijom. Ovo je potvrda da su skoro svi ispitanici znali da su *stećci* pod zaštitom UNESCO-a što je svakako jedan veoma pozitivan pokazatelj (v. Grafikon 10).

Grafikon 10.: Procentualni odgovor na pitanje: „Da li su stećci u BiH ubrojani u svjetsku kulturnu baštinu koja je pod zaštitom UNESCO-a?“

- 8) Za pitanje *šta je Bosančica*, bila su ponuđena četiri odgovora: *jedan oblik srednjovjekovnog bosanskog pisma, jedan od oblika bosanske ćirilice, pismo kojim su se služile bosanske žene u 17. stoljeću ili ništa od navedenog*. Čak 93 ispitanika, odnosno 87,7% njih odgovorilo je da je to *jedan oblik srednjovjekovnog bosanskog pisma*. Za *jedan od oblika bosanske ćirilice* opredijelila su se 44 ispitanika, odnosno 41,5% ispitanika. Da je to *pismo kojim su se služile bosanske žene u 17. stoljeću* zabilježilo je 13 ispitanika, tačnije 12,3%, dok su samo dva ispitanika odnosno 1,9% odgovorila da nije *ništa od navedenog*. Svi ponuđeni odgovori su tačni, te su u konstrukciji ovog pitanja poslužile zanimljivosti o bosančici koje nam je u intervjuu ispričao Adis Fejzić. No, važno je naglasiti da zaista veliki procenat ispitanika zna osnovno, a to je da je bosančica jedan oblik srednjovjekovnog bosanskog pisma (v. Grafikon 11).

Grafikon 11.: Skala odgovora o poznavanju bosančice izražena u procentima

9) Na ovo pitanje ispitanici su odgovorili raznoliko, a od njih se tražilo da navedu barem tri kulturno-historijska simbola „bosanstva“. U tabeli koja slijedi nalazi se popis 62 autentična odgovora koji su prikupljeni anketom (v. Tabela 2).

Tabela 2.: Odgovori ispitanika na pitanje da navedu tri simbola „bosanstva“¹

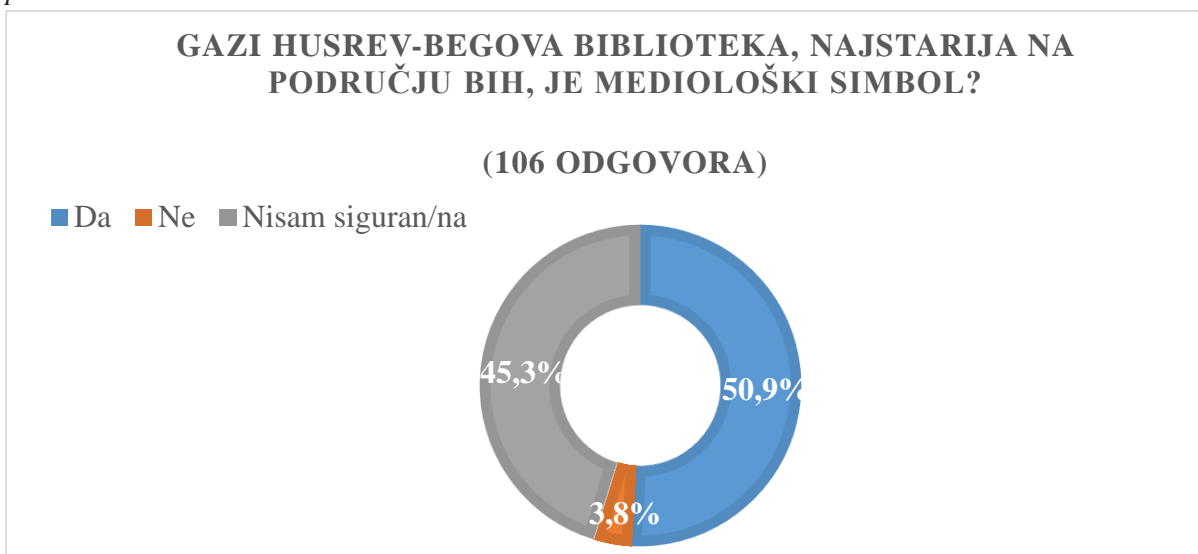
1) Stecak	2) Ljiljani, jezik, džamije, novac
3) Jezik	4) Stećak, grb, tvrđava, povelja kulina bana
5) Stecak, tvrđave, Povelja Kulina bana	6) Zmaj od Bosne: Zmaj od Bosne je legendaran simbol koji se odnosi na srednjovjekovnog vojskovođu i banovca Huseina Gradašćevića. Bosanska sevdalinka: Sevdalinka je tradicionalna bosanska pjesma koja izražava duboke emocije i često se veže uz ljubav, tugu i nostalgiju. Bosanska kafa: Bosanska kafa i tradicija ispijanja kafe igraju važnu ulogu u svakodnevnom životu i kulturi Bosne.
7) Ljiljan, stecak, De administrando imperio- prvi pisani spomen Bosne	8) Ljiljani , stećci, povelja kulina bana

9) Stecak, Ljiljan, Povelja	10) Ljiljan
11) Ljiljani,grb,zastava	12) Ljiljan, bosancica, Povelja Kulina bana
13) ćilim, stećak, sevdah	14) Stari most u Mostaru, stećci
15) Stećak, ljiljan, povelja kulina bana	16) Ljiljan, stećak, kralj Tvrtko
17) Ljiljani, simboli Crkve bosanske, lik Kulin-bana, sevdalinka, predaje i simboli Svaroga i Peruna itd.	18) Ćilim,stećak,sevdalinka
19) Beg paša sultan	20) Povelja, ljiljani, bosančica
21) Ne znam	22) Stecak, ljiljan, cilim
23) Stećci, bosančica, Povelja Kulina bana	24) Ljiljan, stecak, bosancica
25) stecak, hagada, kaligrafski prepis Ku'rana u Gazi Husrevbegovoj biblioteci	26) Bosančica, stećci, Bosanski kraljevi /banovi
27)/	28) Bosanski ljiljan, stećci, povelja Kulina Bana
29) Povelja Kulina bana	30) Ljiljan, stećak, most
31) stećci, narodne nošnje,	32) Grb, Himna i Zastava
33) Povelja Kulina bana, ljiljani, Mile u Visokom	34) Ljiljani, stecci
35) Crkva bosanska, stećci, bosančica	36) Stećak, Sarajevska hagada, Povelja Kulina bana, Hvalov zbornik
37) stećci, ljiljan, povelja Kulina Bana	38) Stari grad Počitelj, stećci u Radomlji, štit kralja Tvrtka 1.
39) stećci, povelja Kulina bana, bosančica, sevdalinka	40) Stećci, sevdalinka, bosanski ljiljan
41) Ljiljan, grb, povelja Kulina bana	42) Sevdalinka
43) Ahritektura	44) Ljiljani, stećci, multikulturalnost
45) ljiljan, Vučko, most u Višegradu	46) Stećci, Blagaj, Bobovac
47) Bobovac, zlatni ljiljan, povelja KB	48) Kulin Ban, Bosanska crkva, Katarina Kosača
49) Stecak, sevdalinka, bosanski cilim, Vijećnica	50) Sevdalinka, bosanski ćilim

51) Folklor, narodna nosnja, tradicija	52) Stećak, tvrđava, Ljiljan
53) stećak, Povelja Kulina bana i Bobovac	54) Mile, Bobovac, Kastel tvrđava
55) Ruka, križ, geometrijski oblici	56) Ljiljan, stecak,
57) Bosančica, stećci, bogumili	58) Stećci, arhitektura, Ljiljan
59) Most u Mostaru, Ferhadija, sevdalinka	60) Tradicionalna nošnja, Tešanjaska tvrđava, stećak
61) Prirodne ljepote, hrana, lijepi i sposobni ljudi	62) Ljiljan, grb, zastava

10) *Gazi Husrev-begova biblioteka, najstarija na području BiH, je mediološki simbol?* Pitanje na koje su 54 ispitanika odgovorila potvrdno, tačnije 50,9%, dok je 48 ispitanika, odnosno 45,3% odgovorilo da nisu sigurni. Četiri ispitanika, odnosno 3,8% odgovorilo je negativno (v. Grafikon 12).

Grafikon 12.: Odgovor na pitanje je li Gazi Husrev-begova biblioteka mediološki simbol izražen u procentima

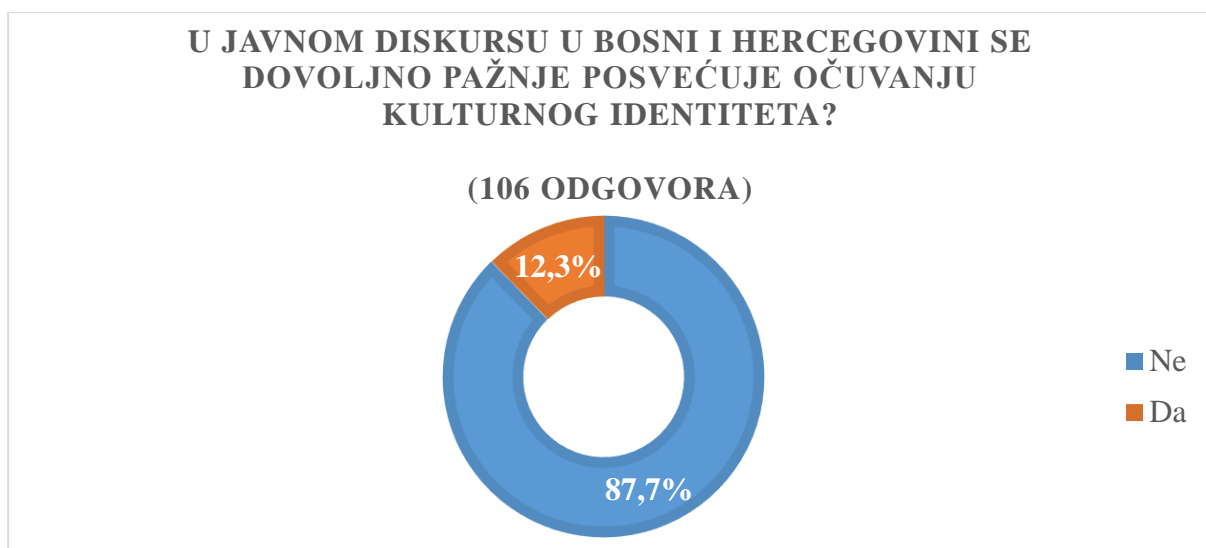
11) Na pitanje *je li sevdalinka mediološki simbol* 63 ispitanika, odnosno 59,4% su odgovorili potvrdno, 30 ispitanika nije sigurno, odnosno 28,3%, a 13 ispitanika je odgovorilo negativno, odnosno njih 12,3% (v. Grafikon 13).

Grafikon 13.: Procentualni odgovor na pitanje da li je sevdalinka mediološki simbol

12) U javnom diskursu u Bosni i Hercegovini se dovoljno pažnje posvećuje očuvanju kulturnog identiteta? - Ispitanici su se mogli odlučiti za odgovor *da* ili *ne*. Njih 93, odnosno 87,7% mišljenja je da se dovoljno pažnje ne posvećuje očuvanju kulturnog identiteta, dok je 13 ispitanika odnosno 12,3% odgovorilo potvrdno. Dakle, većina ispitanika detektovala je problem nisko razvijene svijesti o kulturnom identitetu (v. Grafikon 14)

Grafikon 14.: Procentualni odgovor na pitanje o javnom diskursu i očuvanju kulturnog identiteta

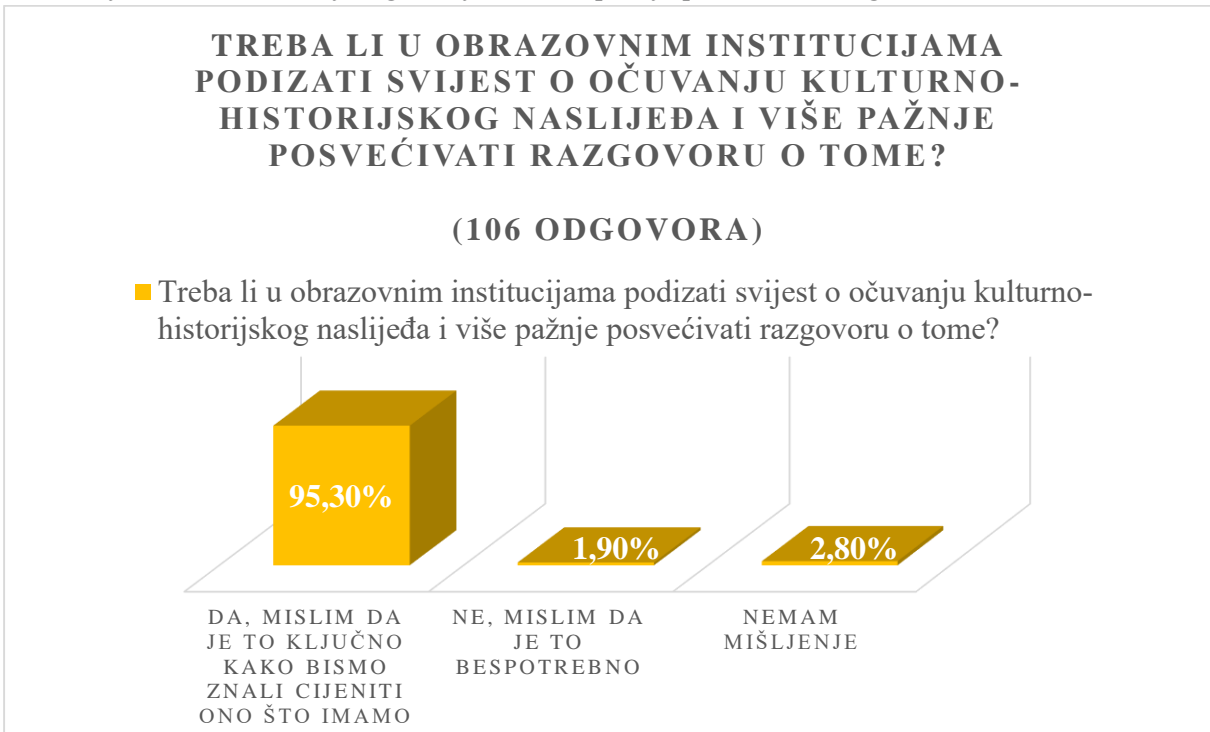
13) Ovo je trik-pitanje koje je napravljeno kako bismo se uvjerali da ispitanici zaista čitaju pitanja, a glasi: *ukoliko zaista čitaš pitanja preskoči ovo*. Njih pet palo je na testu i odgovorilo na pitanje. Dakle, pet ispitanika je bez pretjerane pažnje je odgovorilo na pitanja, što je prihvatljiva brojka na količinu ispitanika (v. Grafikon 15).

Grafikon 15.: Procentualni odgovor na trik-pitanje

14) Treba li u obrazovnim institucijama podizati svijest o očuvanju kulturno-historijskog naslijeđa i više pažnje posvećivati razgovoru o tome? Ovim pitanjem nastojali smo vidjeti da li ispitanici primjećuju da ima prostora za poboljšanje kada je riječ o ovoj temi. Njih 101, odnosno 95,3% smatra da je to ključno kako bismo znali cijeniti ono što imamo. Samo tri ispitanika, tačnije 2,8% uopće nema mišljenje o tome, a dva ispitanika, odnosno 1,9% misli da je to bespotrebno. Ovakav postotak nam ostavlja utisak da zaključimo da veliki broj ispitanika primjećuje da ima prostora za poboljšanje (v. Grafikon 16).

Grafikon 16.: Procentualni odgovor na pitanje: „Trebali u obrazovnim institucijama podizati svijest o očuvanju kulturno-historijskog naslijeđa i više pažnje posvećivati razgovoru o tome?“

4.2.3. Percepcija ispitanika o značaju novomedijske prezentacije

Treći dio ankete sastoji se od pitanja koja su vezana za percepciju ispitanika o značaju novomedijske prezentacije.

15) Prvo pitanje tiče se interneta kao platforme koju većina ljudi koristi svakodnevno. No, nas zanima da li se nekada nove platforme koriste i za učenje ili je to većinom za razonodu. Na pitanje da li je internet ispitanicima omogućio da lakše istraže ono što ih zanima o kulturnom naslijeđu dobijeno je 98 pozitivnih odgovora, preciznije 92,5%, dok je negativnih odgovora bilo samo 8, odnosno 7,5% (v. Grafikon 17 i Tabela 2).

Grafikon 17.: Odgovori na pitanje o internetu i kulturnom naslijeđu BiH izraženi u procentima

16) U ovom pitanju zahtijevalo se od ispitanika da napišu naziv televizijske emisije koja tematizira emisiju koja govori o kulturno – historijskom naslijeđu naše zemlje, a da se emituje na području BiH. Svi prikupljeni odgovori, njih 30, nalazi se u tabeli 2. Od ukupno 106 ispitanika samo njih 8 navelo je konkretan naziv emisije koja se bavi tematikom kulturnog naslijeđa, što je zaista poražavajući podatak. Ispitanici su navodili televizijske stanice poput Aljazeera-e, Hayat TV-a, BHRT-a, FTV-a i TVSA, ali konkretnih odgovora za nazive emisija je bilo jako malo (v. Tabela 2).

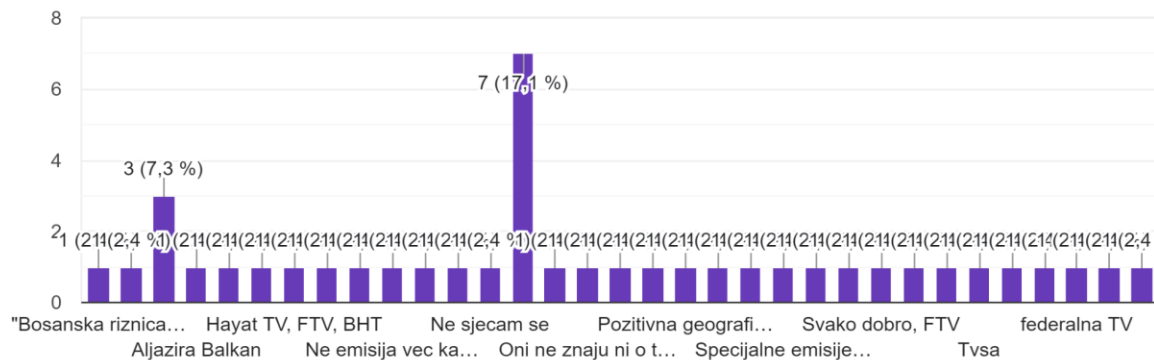
Tabela 3.: Tekstualni odgovori ispitanika na pitanje da navedu barem jednu TV emisiju koja govori o kulturno – historijskom naslijeđu¹

1) „Bosanska riznica“ i „Kulturni mozaik“	2) Aljazeera Balkan
3) Dokumentarni program na BHT	4) Face
5) Hayat TV, FTV, BHT	6) Malo je takvih sadržaja
7) Moja zemlja	8) Ne emisija, već kanal Al Jazeera
9) Ne mogu se sjetiti	10) Ne mogu se sjetiti imena emisije, ali znam da je išla na BHRT-u
11) Ne sjećam se	12) 8 x ne znam
13) Nisam siguran da trenutno imamo takvu emisiju na našim televizijama	14) Oni ne znaju ni o trenutnom a kamoli nečemu kulturno – historijskom prenijeti.
15) Postoji dokumentarni program na BHRT-u koji je u epizodama	16) Pozitivna geografija sa rahmetli Nisvetom Džankom i serija Alija na Hayat TV-u
17) Pozitivna geografija	18) Pozitivna geografija, Nisvet Džanko
19) Serijal „Pozitivna geografija“ (rahm. Nisvet Džanko), bh. Hronika, Bosna između Istoka i Zapada	20) Specijalne emisije povodom Dana državnosti i nezavisnosti na Hayatu
21) Stećak	22) Svako dobro BiH
23) Svako dobro FTV	24) Tahir - TVSA
25) Televizija Hayat, nisam siguran za emisiju ne pratim često tv, ali za svaki bitan datum u BiH oni su ti koji imaju cjelodnevni program	26) TVSA
27) Xx	28) aljazeera
29) federalna TV	30) govorit će moja nova emisija 😊

Grafikon 18.: Skala odgovora ispitanika na pitanje da navedu barem jednu TV emisiju koja govori o kulturno – historijskom naslijeđu²

Navedite ime televizijske emisije koja govori o bh. kulturno - historijskom naslijeđu?

41 odgovor

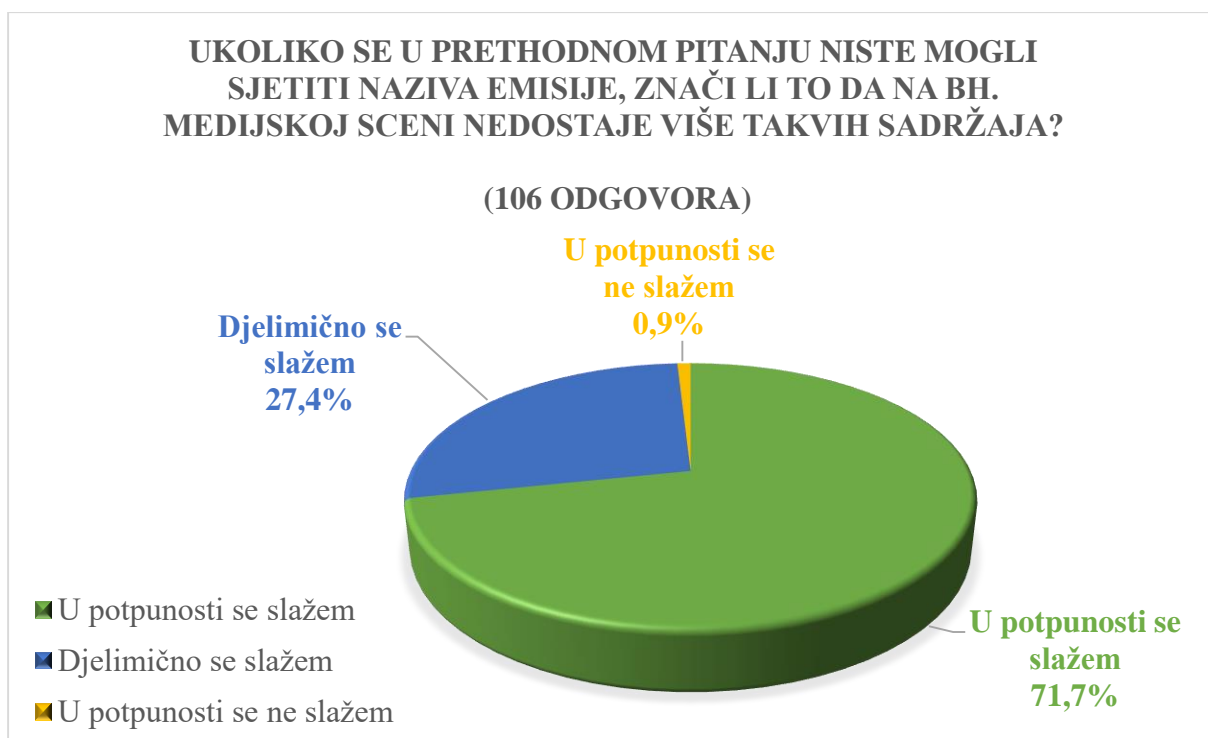

¹ Tabela 1 i Tabela 3 prikazuju autentične i redosljedom napisane odgovore ispitanika. Nikakva obrada, niti lektorisanje odgovora nije rađeno, sve je preneseno u izvornom obliku.

² Grafikon 18. prikazuje autentične i redosljedom napisane odgovore ispitanika. Nikakva obrada, niti lektorisanje odgovora nije rađeno, sve je preneseno u izvornom obliku.

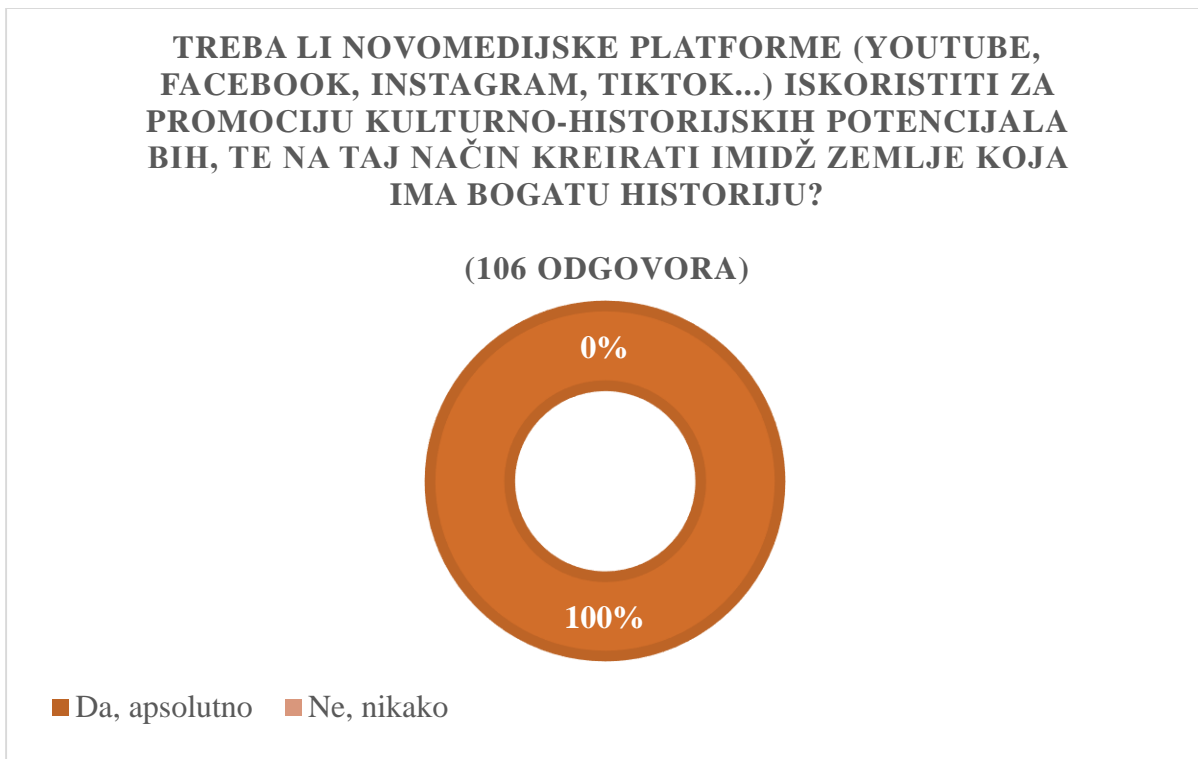
17) Ovo pitanje korespondira sa prethodnim pitanjem u kojem su ispitanici trebali napisati nazive emisija a ono glasi: *Ukoliko se u prethodnom pitanju niste mogli sjetiti naziva emisije, znači li to da na bh. medijskoj sceni nedostaje više takvih sadržaja?* Sa ovim pitanjem se u potpunosti slaže 76 ispitanika, odnosno 71,7%, dok se samo djelimično slaže 29 ispitanika koji čine 27,4%. Samo jedan ispitanik se u potpunosti ne slaže i on čini 0,9% ukupnih odgovora (v. Grafikon 19).

Grafikon 19.: Odgovori ispitanika na zadanu tvrdnju izraženi u procentima

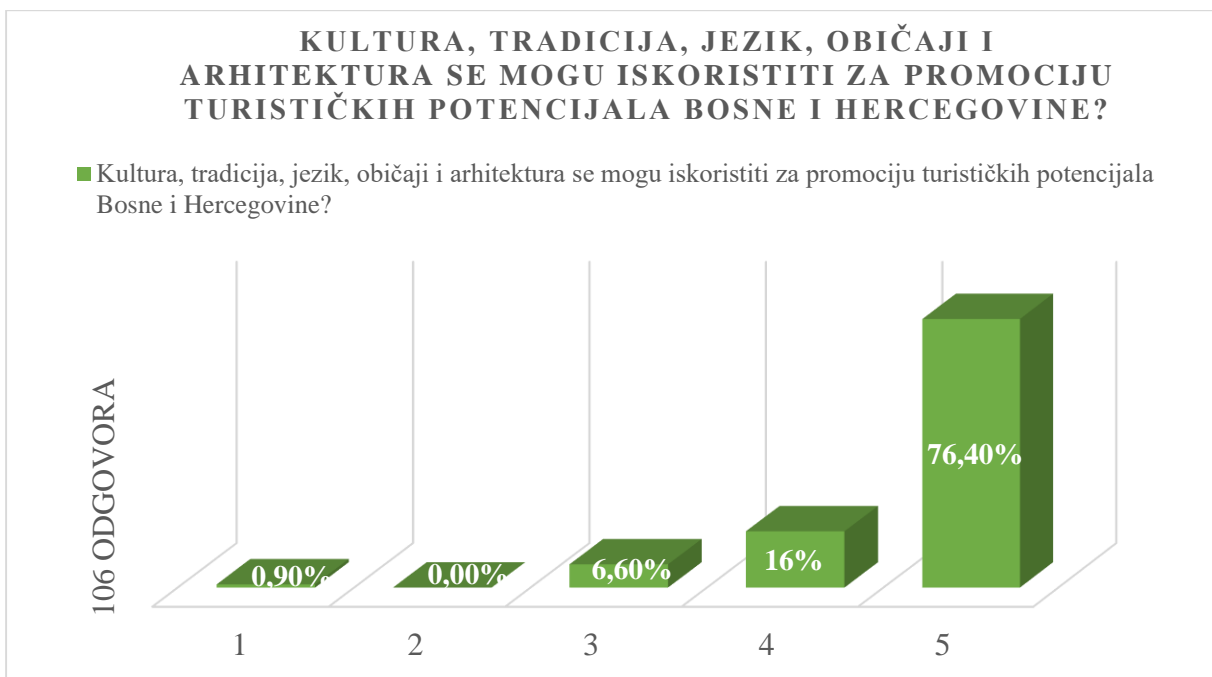
18) Ovo pitanje je vezano za trenutno najpopularnije društvene mreže, a glasi: *Treba li novomedijske platforme (Youtube, Facebook, Instagram, TikTok...) iskoristiti za promociju kulturno-historijskih potencijala BiH, te na taj način kreirati imidž zemlje koja ima bogatu historiju?* Zanimljivo je da je ovdje zapažen odgovor od 100%, svih 106 ispitanika se u potpunosti slaže da novomedijske platforme treba iskoristiti za promociju kulturno-historijskih potencijala BiH (v. Grafikon 20).

Grafikon 20.: Odgovori ispitanika o novomedijskim platformama izraženi u procentima

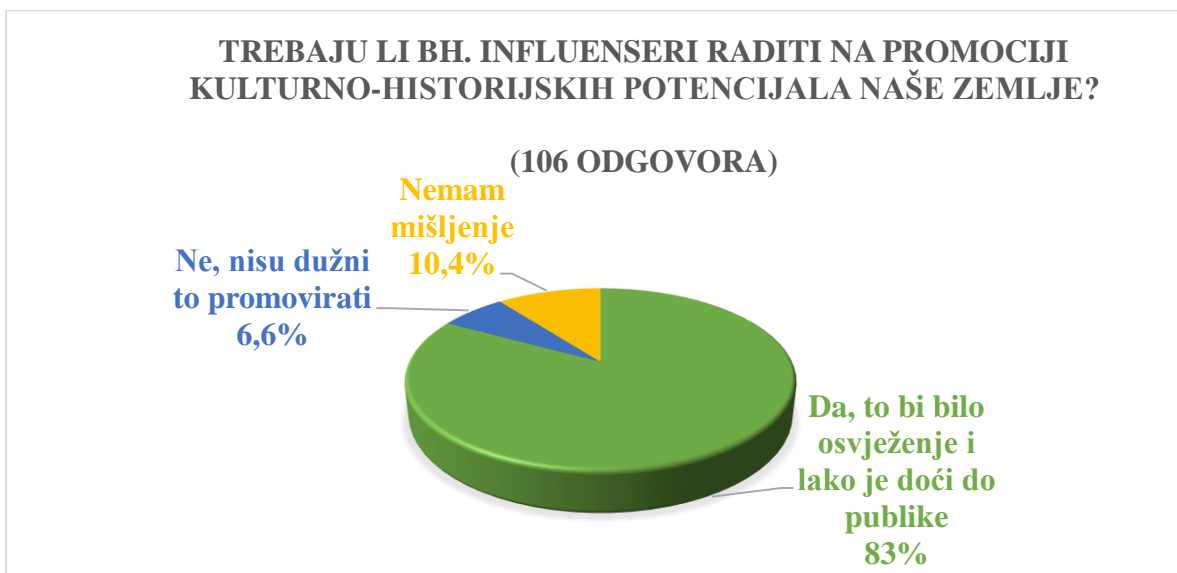
19) *Kultura, tradicija, jezik, običaji i arhitektura se mogu iskoristiti za promociju turističkih potencijala Bosne i Hercegovine?* Pitanje koje je koncipirano na skali od 1 do 5 gdje su se ispitanici mogli izjasniti. Samo jedan ispitanik odgovorio je broj 1, a to čini 0,9%. Nijedan ispitanik nije odgovorio broj 2. Broj 3 kliknulo je sedam ispitanika, odnosno 6,6%, dok je za broj 4 glasalo 17 ispitanika, što čini 16%. Najviše odgovora dobio je broj 5, odnosno 81 ispitanik je odgovorio najvišom ponuđenom brojkom, a to iznosi 76,4% (v. Grafikon 21).

Grafikon 21.: Skala odgovora izražena u procentima na pitanje: „Kultura, tradicija, jezik, običaji i arhitektura se mogu iskoristiti za promociju turističkih potencijala Bosne i Hercegovine?“

20) Posljednje pitanje odnosi se na novomedijske pojave koje nas sve više okružuju, a to su profesije poput influensera. *Trebaju li bh. influenseri raditi na promociji kulturno-historijskih potencijala naše zemlje?* Čak 88 ispitanika, odnosno 83%, smatra da bi influenseri trebali dati svoj doprinos u promociji i da je na taj način lakše doći do publike. Uporedo s tim, 11 ispitanika, odnosno 10,4% ispitanika nema mišljenje, dok sedam, odnosno 6,6% ispitanika smatra da influenseri nisu dužni promovirati kulturno-historijske potencijale naše zemlje (v. Grafikon 22).

Grafikon 22.: Odgovori na pitanje: „Trebaju li bh. influenceri raditi na promociji kulturno-historijskih potencijala naše zemlje“ izraženi u procentima

21) Pred ispitanicima se nalazila lista tvrdnji koja se odnosi na njihov osjećaj prema kulturno-historijskom naslijeđu Bosne i Hercegovine. Ispitanici su označili u je kojem stepenu tvrdnja tačna za njih. Raspon je bio od 1- 5 i to: 1-potpuno netačno, 2-uglavnom netačno, 3-ni tačno ni netačno, 4-uglavnom tačno i 5-potpuno tačno. Da bi odgovori bili pregledniji posloženi su u tabelu, brojke govore koliko je ispitanika značilo određeni odgovor. Veliki broj ispitanika, tačnije njih 79 ponosi se prirodnim ljepotama domovine, također i veliki broj njih, odnosno 75 smatra važnim poznavanje dokumenta u kojem se prvi put spominje „Bosna“. Veoma mali broj ispitanika, u rasponu od 2 do 4 odgovorilo je za sve tvrdnje da su potpuno netačne. Dok je za potpuno tačno broj ispitanika varirao od 60 do 79 (v. Tabela 3).

Tabela 3.: Odgovori na listu tvrdnji koja sadrži četiri pitanja, izraženi u brojkama

	Potpuno netačno	Uglavnom netačno	Ni tačno ni netačno	Uglavnom tačno	Potpuno tačno
Ponosim se kulturnim i prirodnim ljepotama Bosne i Hercegovine	2	3	6	16	79
Rado ću animirati ljude u inostranstvu da posjete BiH	4	2	13	22	65
Znam nabrojati nekoliko važnih kulturno – historijskih znamenitosti	2	4	16	24	60
Važno mi je da znam koji je prvi dokument u kojem se spominje „Bosna“	3	3	5	20	75
Prenosit ću na mlađe naraštaje svijest o očuvanju kulturno – historijskog identiteta i rado im pričati o onome što znam	4	2	8	22	70

Anketa i intervju u ovom radu su međusobno povezani. Zanimljivosti dobijene u intervjuu korištene su za kreiranje nekih od pitanja. Ostala pitanja kreirana su kako bi istraživač dobio odgovore na određena pitanja koja će na adekvatan način biti analizirana.

4.3. Osvrt na anketu

Kvantitativno istraživanje obuhvatilo je stavove i mišljenja dijela populacije i na osnovu tih podataka zaključivat će se o stavovima kompletne populacije. Tehnika kojom je rađeno je anketni upitnik. Jedan od pozitivnih rezultata koji su se dobili anketom jeste da stanovnici BiH prepoznaju da ima prostora za napredak u oblasti podizanja svijesti o kulturnom identitetu kako među nama samima tako i obrazovnim institucijama i medijima. Ljiljan, stećak, bosančica i bosanski kraljevi su pojmovi koje ispitanici prepoznaju kao simbole bosanstva.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Mnoge države u svijetu imaju planski razrađenu strategiju imidža i brendiranja, jedna od njih, nažalost, nije Bosna i Hercegovina. Dobar imidž je imperativ naročito u novom dobu kada imamo sve dostupne savremena alate za oglašavanje i promociju. Dobre stvari možemo naučiti od susjeda, naročito Hrvatske, kada je riječ o načinu na koji se kreira imidž države u svijetu. Jedan od ciljeva ovog rada bio je pronaći načine na koji mediološki simboli mogu doprinijeti kreiranju prepoznatljivog identiteta i imidža. Pored autentične arhitekture koju imamo reprezentativni, kompletni i unikatni simboli su stećak i ćilim. Multimedijalna prezentacija stećka kao fenomena bi mogla biti na zavidnom nivou, da država ima sluha i želje da podrži takve ideje i prilike. Reklama i brend danas sve prodaju, ne moraju to nužno biti proizvodi. Kompletna država može biti dobro upakovan proizvod, kao što imamo primjer Sjedinjenih Američkih Država koje već godinama pokušavaju biti lider trendova u svijetu. Nameću modne, industrijske, privredne i ekonomske standarde. „American dream“ se pokušava nametnuti kao način života kakvom svi moramo težiti. Osim obilježja koje država ima poput himne, grba i zastave, moramo se usredotočiti i na druge unikatne stvari koje možemo prezentovati drugima. Biti prepoznatljiv i jedinstven neki su od faktora uspješnog brendiranja. Imidž je naša slika u očima drugih, odraz stvarnosti, refleksija identiteta.

Na problemsko pitanje: „Da li mediološki simboli oslikavaju bosanskohercegovački kulturni identitet?“, dobili smo odgovor razradom teme. Da, mediološki simboli oslikavaju bh. kulturni identitet i to na jedinstven način. Oni su važan faktor kulturnog identiteta, bez medioloških simbola ga ne bismo ni imali. Postavljena hipoteza: „Mediološki simboli u značajnoj mjeri održavaju bosanskohercegovački kulturni identitet“, je razradom potvrđena. Ovaj rad afirmiše postavljenu hipotezu. Da nemamo mediološke simbole, ne bismo posjedovali ni identitet. Oni ga održavaju, govore o njemu i prenose značenje s generacije na generaciju. Prva pomoćna hipoteza glasila je da: „Građani teško prepoznaju mediološke simbole koji ih okružuju“, što je djelimično tačno. Osnovne simbole poput stećka, Povelje Kulina bana, Sarajevske hagade ili pećinskog crteža većina ispitanika s lakoćom identificira, dok također važne mediološke simbole poput ćilima ili folklora građani ne mogu detektovati. Na drugu pomoćnu hipotezu: „Svijest građana Bosne i Hercegovine o očuvanju kulturnog identiteta je na niskom nivou“, dobili smo iznenađujući odgovor, a to je da ispitanici imaju razvijenu svijest ali koja nije njegovana kroz institucije već, čini mi se, više porodičnim predanjima. Treća pomoćna hipoteza glasila je: „Stećak se u bh. društvu

većinom posmatra kao nadgrobni spomenik“, što je ovim istraživanjem potvrđeno. Većina ispitanika detektuje da je stećak nadgrobni spomenik i da je važan, ali ne znaju u čemu se tačno ogleda njegova važnost.

Anketa i intervju bile su tehnike koje su u velikoj mjeri olakšale razumijevanje teme, donijele rezultate koji su adekvatni pokazatelji kako svijesti u društvu tako i količine kulturoloških elemenata koje posjedujemo. Skulptor Adis Fejzić pojasnio je značaj stećaka koje posjedujemo u našoj zemlji. Rekao njihovu brojnost, autentičnost, tumačio ispise na njima, objašnjavao oblik i namjenu, posmatrao njihovu umjetničku dimenziju, te povezivao sa svjetskim fenomenima. Mnoge zanimljivosti iz intervju koristili smo kao anketna pitanja, kako bismo saznali koliko ispitanici poznaju stećke. Ovaj temeljiti intervju dao je posebnu dimenziju ovom radu. S druge strane, anketa je također otvorila nove vidike. Jedan od zanimljivih odgovora na anketu je bio da više od pola ispitanika prepoznaje stećak, Povelju Kulina bana i pećinski crtež kao mediološke simbole. Najviše ispitanika saznanja o kulturološkim simbolima i kulturnom naslijeđu BiH dobilo je u školi, a najmanje putem društvenih mreža, što nam jasno govori u kojim oblastima ima prostora za napredak. Malo više od polovine ispitanika, tačnije 51,9% njih smatra kulturu, tradiciju i identitet jako važnim. Na odgovor koji se tiče važnosti stećaka, niko od ispitanika nije odgovorio da mu stećci „uopće nisu važni“. Stoga, svi ispitanici stećke u određenom kontekstu smatraju važnim za BiH. Adis Fejzić je u intervjuu potvrdio da na području naše zemlje ne postoje dva ista stećka, svaki je autentičan na svoj način. Ispitanici su oko odgovora na to pitanje bili podjeljenih stavova. Važno je istaći da je 96,2% ispitanika znalo da su stećci ubrojani u svjetsku kulturnu baštinu koja je pod zaštitom UNESCO-a. Za bosančicu je velika većina njih znala da je to jedan oblik srednjovjekovnog bosanskog pisma, što je vrlo pozitivan pokazatelj. Za simbole bosanstva najviše puta su napisani: ljiljan, stećak, Povelja Kulina bana, sevdalinka i bosanski kraljevi. Ispitanici su se izjasnili velikom većinom da se ne posvećuje dovoljno pažnje očuvanju kulturnog identiteta, što nam itekako ostavlja prostora za napredak da u narednim godinama tu grešku ispravimo. Također, više od 95% ispitanika odgovorilo je da u obrazovnim institucijama treba više govoriti o očuvanju kulturno-historijskog naslijeđa BiH, što nam ukazuje da naredne generacije djece trebaju učiti prema poboljšanom planu i programu obrazovanja. Internet je proširio znanja o kulturnom naslijeđu za nešto više od 90% ispitanika. Od ukupno 106 ispitanika samo njih 8 navelo je konkretan naziv emisije koja se bavi tematikom kulturnog naslijeđa, što je zaista poražavajuća činjenica. Ispitanici su navodili televizijske stanice poput Aljazeera-e, Hayat TV-a, BHRT-a, FTV-a i TVSA, ali konkretnih odgovora je bilo vrlo mali

broj. To može biti zbog nedovoljnog broja emisija koje govore o tome, nezainteresovanosti publike za praćenje takvog sadržaja ili oboje. Pretpostavljajući da će malo ispitanika znati nabrojati emisije kulturno – historijskog tipa pitali smo ih znači li to da bh. medijskoj sceni fali više takvih sadržaja. Više od 70% ispitanika odgovorilo je da se u potpunosti slaže s tim. Ispitanici su se stopostotno izjasnili da novomedijske platforme poput Youtube-a, Facebook-a, TikTok-a treba iskoristiti za promociju kulturno – historijskih potencijala i na taj način kreirati imidž zemlje baziran na bogatoj historiji. To ukazuje da su ljudi spremni koristiti nove tehnologije za učenje i usvajanje novih znanja, što bi svakako trebalo iskoristiti u pozitivnom smislu. Veliki broj ispitanika smatra da se kultura, tradicija, jezik, običaji i arhitektura se trebaju i mogu iskoristiti za promociju turističkih potencijala BiH, što je jedan savjestan i pozitivan pokazatelj. Pokazujući saradnju sa novomedijskim okruženjem ispitanici su se složili da influenceri svoj utjecaj mogu iskoristiti i u pozitivne svrhe, kao što je promocija kulturno – historijskih potencijala države. Na kraju, važno je napomenuti da više od polovine ispitanika ima pozitivan osjećaj kada je riječ o prirodnim i kulturnim ljepotama BiH, animiranju stranaca da dođu u posjetu našoj zemlji, važno im je znati nabrojati nekoliko kulturno-historijskih znamenitosti ali i dokument u kojem se „Bosna“ prvi put spominje. Većina naših ispitanika želi na mlađe naraštaje prenositi osjećaj o očuvanju kulturno-historijskog identiteta, što je meni jasan pokazatelj da ovdje vlastite svjesnosti ima, ali preporuke koje će biti pobrojanje u daljnjem dijelu teksta, moraju zajedno sarađivati kako bismo imali razvijenu potpunu svijest o kulturnom identitetu koja će se prenositi u budućnosti.

5.1. Preporuke

Analizom rada došlo se do određenih preporuka koje bi bilo korisno primjeniti u praksi:

1. **Unaprijediti obrazovni sistem** - Put osvještavanja generacija o kulturnom identitetu Bosne i Hercegovine mora krenuti od obrazovanja, i to od predškolskog i osnovnoškolskog. Potrebno je kod djece razvijati ljubav prema ovoj vrsti kulture. Kada djeca odrastaju u takvom okruženju, prirodno se nameće poštovanje prema kulturnoj ostavštini. Generacijama koje su tako obrazovane, kada dođu u zrelije godine bit će normalno da jednom mjesečno posjete pozorište, muzej ili odu u obilazak neke kulturno-historijske znamenitosti.
2. **Saradnja s medijima** – Vrlo je važno ostvariti dobru saradnju s medijima, te da se medijski djelatnici edukuju o važnosti kulture za društvo u kojem kreiraju medijske narative. Potrebno je uvoditi i ulagati u emisije o kulturi, te pokušati pronaći pitkije načine

prezentovanja takvih sadržaja javnosti, kako bi bile gledane. Mediji trebaju saradivati sa stručnjacima iz prakse, koji rade na mjestima koja mogu ponuditi kulturni sadržaj.

3. **Prilagodba medijskog sadržaja različitim kategorijama stanovništva** – Medijski djelatnici bi trebali pronaći način da se približe određenoj ciljanoj publici. Djeci mlađeg uzrasta treba puštati animirane zanimljive sadržaje kako bi lakše usvajali nova znanja, te kroz igru učili o medijskim porukama, kulturnom identitetu i naslijeđu države. Osjećaj ponosa i pripadnosti nekoj zajednici mora se razvijati od najranijih godina života.
4. **Kampanje javnog zagovaranja** – Stručnjaci iz oblasti kulture mogu saradivati sa marketinškim kompanijama koje bi napravile strategije prenošenja znanja o ovoj temi putem oglašavanja. Osim medijskog oglašavanja, postoje i oglašavanja na bilbordima, lecima, led ekranima, u javnom prijevozu i slično.
5. **Vladajući trebaju imati sluha za kulturu** - Vladajuće strukture su te koje vrlo lako mogu povezati sve do sada pobrojane elemente u jednu kvalitetnu strategiju koja može poslužiti prilikom kreiranja imidža i brendiranja BiH. Kampanje i zakoni bi se trebali provoditi na državnom, entitetskim, kantonalnim i lokalnim nivoima.
6. **Nedostatak istraživanja** - Prilikom obrade teme susretala sam se s nedostatkom kvalitetnih istraživanja novijeg datuma na ovu temu, stoga je vrlo važno da akademska zajednica povede računa o razgovorima na ovu temu, možda neki od studenata budu zainteresovani da rade slične teme.
7. **Kohezija svih elemenata** – Da bismo dobili finalni proizvod, u ovom slučaju je to njegovanje i prepoznavanje važnosti kulturne baštine i naslijeđa, potrebno je da sve prethodno pobrojane preporuke budu u suodnosu i na taj način kreiranju plemenitije društvo za boravak.

Društveni cilj ovog istraživanja je opravdan. Na primjeru smo pokazali da je stećak čuvao kulturni identitet Bosne i Hercegovine stoljećima unazad. Ako smo potakli barem nekoga od ispitanika da promisli ili potraži na internetu odgovore na anketna pitanja, u svom naumu smo uspjeli. Ako smo nekoga od ispitanika postidili što ne zna prepoznati osnovne pokazatelje kulturnog identiteta vlastite domovine, također smo uspjeli opravdati društveni cilj. Potakli smo ih na promišljanje, čitanje i želju za znanjem. U naučnom cilju pokazana je znanstvena deskripcija i eksplanacija faktora koji utječu na izgrađivanje, svjesnost, očuvanje i prihvatanje kulturnog identiteta. U komunikološkom i sociološkom smislu utvrđena je povezanost navedenih pojmova. Da bi nešto bilo mediološki simbol mora biti prepoznato u oku posmatrača. U konačnici, ne mogu

tvrditi da su mediološki simboli doprinijeli kreiranju dobrog ili lošeg imidža i kulturnog identiteta u BiH, jer ne postoji adekvatna strategija, ali mogu savjetovati da bi mediološki simboli bili odličan način da se kreira prepoznatljiv, trajan i unikatan imidž države u svijetu. Preporuke koje su navedene mogu biti dobar početak kvalitetne priče za budućnost dobrog imidža i opstanak kulture u Bosni i Hercegovini ali i ostavljanje prepoznatljivog traga na kulturološkoj mapi svijeta. Kultura pamćenja je proces kojim društvo ostvaruje kontinuitet šticeanjem svog kolektivnog znanja i osiguravanjem uvjeta za rekonstrukciju identiteta budućim generacijama. Prelaskom sjećanja u kulturno pamćenje započinje kultura sjećanja (Lavić, 2014: 399), da bi se to održalo treba aktivno učestvovati u kulturnom životu i kulturu pamćenja shvatiti kao imperativ.

6. LITERATURA

1. Alić, S. (2016). *Medij jezika (Filozofija razumijevanja)*. Nikšić: Tolstoj i tisak.
2. Arhivska građa Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.
3. Basler, Đ., Begić, A., Čelić, D., Kajmaković, Z., Vartabedijan, M., & Balić, S. (1987). *Umjetnost Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Svjetlost.
4. Bešlagić, Š. (1982). *Stećci - kultura i umjetnost*. Sarajevo: "Veselin Masleša".
5. Bešlagić, Š. (2004). *Leksikon stećaka*. Sarajevo: Svjetlost.
6. Castells, M. (2002). *Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura. Sv. 2, Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.
7. Curran, J., & Morley, D. (2006). *Media and Cultural Theory*. Oxon & NY: Routledge.
8. Čaćinović, N. (2001). *Doba slika u teoriji mediologije*. Zagreb: Jasenski i Turk.
9. Debre, R. (2000). *Uvod u mediologiju*. Beograd: Clio.
10. Fejzić Čengić, F. (2009). *Medijska kultura u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Connectum.
11. Fejzić Čengić, F. (2021). *Medijski zapis o zemlji (Medijska kultura u Bosni i Hercegovini u tradiciji i modernom vremenu i prostoru)*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu.
12. Kelner, D. (2004). *Medijska kultura*. Beograd: Clio.
13. Kukić, S. (2003). *Sociologija*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.
14. Kurtćehajić, S. (2017). *Prilozi za politički sistem Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Futur art.
15. Lavić, S. (2014). *Leksikon socioloških pojmova*. Sarajevo : Nakladnik.
16. Mimica, A., & Bogdanović, M. (2007). *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike.
17. Musa, I. (2013). *Kulturni identitet u vrtlogu globalizacije - BiH neravni svijet*. Mostar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru.
18. Opisi priloženi uz eksponate Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.
19. Petrović, S. (2013). *Kulturologija*. Beograd: Čigoja.
20. Poter, D. (2011). *Medijska pismenost*. Beograd: Clio.
21. Praskač - Salčin, I., & Čustović, E. (2019). *Uvod u mediologiju - hrestomatija*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
22. Turow, J. (2012). *Mediji danas - Uvod u masovne komunikacije*. Beograd: Clio.
23. Vujević, M. (2002). *Uvođenje u znanstveni rad (u području društvenih znanosti)*. Zagreb: Školska knjiga.

6.1. Web – literatura

1. E.A. (28. 05. 2023). *Posjetili smo najstariju džamiju u BiH: Ovdje je formirana prva veća organizirana zajednica muslimana.* Preuzeto od klix.ba: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/posjetili-smo-najstariju-dzamiyu-u-bih-ovdje-je-formirana-prva-veca-organizirana-zajednica-muslimana/230528015> (pristupljeno 20.09.2023.).
2. Huseinović, A. (bez datuma). *O Sevdalinci.* Preuzeto od sevdalinka.info: <https://sevdalinka.info/o-sevdalinci/> (pristupljeno 10.08.2023.).
3. Imamović, E. (25. 10. 2017). *Simboli Bosne: Ljiljani.* Preuzeto od BZK "Preporod" Srebrenik: <https://preporod-srebrenik.ba/index.php/eu/81-simboli-bosne-ljiljani> (pristupljeno (26.08.2023.).
4. M.Ču. (04. 12. 2022). *Znate li po čemu je poseban bosanski ćilim, kada je prvi napravljen?* Preuzeto od faktor.ba: <https://www.faktor.ba/vijest/znate-li-po-cemu-je-poseban-bosanski-cilim-kada-je-prvi-napravljen/182735> (pristupljeno 11.08.2023.).
5. n.a. (11. 12. 2019). *Muzej Jevreja: Najstarija sinagoga u BiH i najljepši izložbeni prostor bivše SFRJ.* Preuzeto od radiosarajevo.ba: <https://radiosarajevo.ba/multimedia/foto/muzej-jevreja-najstarija-sinagoga-u-bih-i-najljepsi-izlozbeni-prostor-bivse-sfrj/360197> (pristupljeno 05.08.2023.).
6. Pindžo, I. (01. 03. 2022). *Najstariji mostovi u BiH: Simboli života.* Preuzeto od azra.ba: <https://azra.ba teme/265514/najstariji-mostovi-u-bih-simboli-zivota/> (07.09.2023.).

7. PRILOZI

7.1. Prilog 1: Transkript intervjua sa skulptorom Adisom Fejzićem

Adis Fejzić, skulptor, intervju obavljen 23.06.2023. godine

1. Stećak predstavlja medij za nas komunikologe, pokazuje mnogo toga, ukoliko ga posmatrač zna razumjeti. Pojasnite nam šta su to zapravo stećci i zašto su važni?

Stećak je u većoj mjeri jasniji sada nego što je bio nekada. Prije samo pedeset, šezdeset godina smo manje znali nego sada, a pogotovo prije stotinu i više godina. Počeli su se proučavati dolaskom Austro-Ugarske, tačnije s osnutkom Zemaljskog muzeja BiH i pojavom čitavog niza naučnika koje je Austro-Ugarska formirala. Vežu ih za bogumile, iz ove perspektive bogumilska priča više 'ne pije vodu'. Ako pričamo o autentičnim bugarskim bogumilima, možda ih je bilo i ovdje. Bili su disperzirani po Balkanu, protjerivani iz Srbije, postoje jasni znaci o tome, ne postoje dokumenti ali postoje svjedočanstva i jasni tragovi da su ih Nemanjići protjerivali, čak i ubijali u Srbiji. U kontekstu stećaka imamo tragova o bogumilima, međutim teško je tačno utvrditi.

2. Budući da ste svoje magistarske i doktorske radove bazirali na stećcima, proučavali ste ih godinama, šta ste spoznali o njima?

S prikupljenim znanjima, kada gledamo stećke, teško je spoznati šta on zapravo jeste. U suštini došli smo do niza interpretacija koje su odgovarale, na ovaj ili onaj način, nekim objašnjenjima ukupne bosanskohercegovačke povijesti. Kockice su se slagale prema određenom programu na koji pristaneš, dakle počinješ to isčitavati. Međutim, čim neko okrene ploču, moraš gledati s druge strane. Iz moje perspektive i s mojim kapacitetima, na temelju onoga što znam o stećcima, a ne znam sve, ne bih bio siguran ni u jedan simbol u potpunosti. Najviše zbog toga što mi o stećcima znamo ponajprije zahvaljujući njima samima, oni su primarni izvor za proučavanje.

3. Postoje li dokumenti koji eksplicitno govore o stećcima? Vremenu njihovog nastanka, simbolima, epitafima?

Nemamo dokumente koji govore o stećcima na bilo koji način. Mi o njima saznajemo isključivo čitanjem stećaka, simbola i epitafa. Stvar postaje loša po istraživače onoga trenutka kada spoznamo da epitafa ima vrlo malo u odnosu na poznat broj. Znamo da ih ima više od 70 000 sačuvanih, a onih koji nose značenje je vrlo mali broj. Dakle, u odnosu na ukupan broj stećaka vrlo je mali procenat onih sa epitafima. Onda se postavlja čitav niz sumnji u genezu. Odakle oni dolaze,

ko ih je pravio i kada?! Zvanično je to srednjovjekovna umjetnost. Ta teza se ne može tako lako oboriti, pogotovo što mi to njihovo srednjovjekovlje moramo potkrijepiti podatkom, dokumentom, nekim faktom i osloncem. Jedini pravi oslonac za proučavanje stećaka kojeg imamo do danas su sami stećci, a kasnije su nam izvor za proučavanje i definiranje i radovi nekih ljudi, koji su nam prihvatljivi. I ti radovi su faktički nastali na temelju interpretacije neke slagalice koju su ti ljudi slagali u kontekstu onoga što vide na samom stećku. Nekada u okvirima vlastitog vjerovanja i paralelizama koje ljudi prave na osnovu sličnih pojava ili specifičnom logikom za određenu metodologiju ili istraživačku pozadinu čovjeka koji proučava, koristeći alatke koje ima.

4. Stećci pripadaju dobu srednjovjekovlja, no postoje li podaci koji mogu potvrditi da njihovo postojanje seže dublje u prošlost?

Stećci su zvanično definirani kao srednjovjekovni kamen. Prvenstveno na temelju nekih scena koje u najvećoj mjeri vrlo jasno pripadaju srednjovjekovlju, u kontekstu ikonografije ili kostimografije samih likova. No, famozni lik sa Radimlje ne izgleda 100% kao srednjovjekovni čovjek, nošnja mu je više antička, imitacija antičkog, ilirskog, antičko-grčkog ili rimskog štita, odnosno kilita. To sve više liči na neka antička vremena. Što opet ne znači da tvrdim da je antički, nego u mojoj percepciji je to sve još uvijek otvorena priča. Otvoren sam da prepoznamo da stećci ne pripadaju isključivo srednjem vijeku, čak mislim da bi to bilo sretno otkriće. Kada bi neko uspio eksplicitno i uvjerljivo dokazati da oni pripadaju tradiciji koja se vuče još od kamenog doba, od predantičkih i antičkih vremena jer mi imamo lokalitete sa nekim nekropolama koje se nadovezuju na nekropole koje tumačimo kao ilirske ili antičke gomile kamenja. S pojavom kršćanstva, lokacije s kršćanskim grobljima se vrlo često vežu za mjesta gdje su nekropole, što znači da su ti ljudi imali svijest o kontinuitetu, zajedničkom prolazu kroz povijest i jedinstvene kulturološke odrednice. Čak i biološkim, genetskim, jer ako se ti slažeš gdje ćeš se ukapati čak i pod drugim oznakama, ako je to blizu nečega, znači držiš, poštuješ to i osjetiš da su to tvoji preci. Možda su promijenili konfesiju ali drže se svoga roda. Mislim da tu ima prostora da se dalje proučava, iako su zvanično srednjovjekovni i ja to ne mogu poricati. Ja se stećcima bavim iz druge perspektive ali na temelju onoga što znam mislim da bi se moglo desiti da nisu isključivo srednjovjekovni.

5. Koji su razlozi vjerovanja da tu ima dio priče koji seže dublje u prošlost?

Klaus Schmidt, njemački arheolog, 2006. godine iskopao je na tlu današnje Turske lokalitet sa mnogo većim kamenim strukturama, napravljen od velikih stubova u obliku slova „T“ redanih u krugove, na širem lokalitetu otkriveno je više sličnih struktura. Ta prva koja je otkrivena na

lokaciji imena „Göbekli Tepe“ je veća od Stonehenge-a (datiran je na 5 000 godina p.n.e), a „Göbekli Tepe“ starije od 10 000 godina p.n.e. Taj lokalitet bio je pokriven kao da ga je neko namjerno nasuo šljunkom i zatrpaio. Na tim stubovima postoje reljefni prikazi u kamenu. U tehnološkom smislu način na koji je klesan taj kamen, kako je percipirana forma, stilizirana i dovođena u poziciju da bude izvedena i prepoznatljiva od strane gledaoca je manje-više identičan kao klesarije po stećcima. Kada bi uporedio detalje neke sa stećka i ovo iz Turske, ne znajući šta je sa čega, mene bi mogao prevariti svako da je isto. Različito je razdoblje nastanka i geografsko mjesto. To može biti zbog više razloga. Ljudski mozak gdje god da ga postaviš, u bilo koji kulturološki momenat neke stvari percipira jednako. Recimo, način razmišljanja. Kada neko ima osnovni alat za klesanje i jednu vrstu kamena, na tom nivou kada ne postoje škole i učenje, ali postoji talenat, društveno je uspostavljen standard zbog kojeg je poželjno da se takvo nešto radi. Onda oni počnu klesati na sličan način i sličnim alatima. Čak i da nisu kulturološki povezani, a ko zna jesu li. Ne mogu tvrditi da jesu jer nemam dokaza a isto tako ni da nisu. Ono što vidim kada pogledam kamenje u Turskoj i stećke, vidim da se radi o sličnom konceptu pravljenja motiva i načina na koji su klesani.

6. Zašto su stećci, kako često imate običaj reći, multiskulpturani fenomen?

U ratu i nakon njega stećci su postali jedan od glavnih simbola i u političkom smislu za BiH. Vrlo objašnjivo, jer su smješteni u srednji vijek. Tada Bosna nastaje kao termin, teritorija, banovina pa kasnije kraljevina, onda je bilo logično da stećak bude simbol. Mislio sam da je u tom smislu to gotova priča i htio sam ih objasniti više kao skulpturu. Šta oni predstavljaju kada ih posmatramo samo kao umjetničko djelo, a ne isključivo kao kulturno naslijeđe jedne nacije, podnevlja i kulture.

7. Na osnovu čega mislite da su stećci umjetničko djelo?

Jedan od razloga je da su se ljudi u tom vremenu potpisivali kao autori stećaka. To govori da je bilo naručioca. To je bio jedan od dokaza, pogotovo u vremenu kada se toliko često ne potpisuju radovi. Kasnije u renesansi, Mikelandelovo samo jedno djelo je potpisano, a i za to je rekao da mu je žao što je uradio. Na „Rimskoj pijeti“ preko bogorodičnih grudi potpisao se jer su ga isprovocirale riječi onih koji su govorili da je to uradio neko drugi, ne on. Mikelandelo je preko noći ušao i uklesao svoje ime na svoju skulpturu. Na stećcima se dakle, neki ljudi potpisuju, što je meni dovoljan razlog da se stećak u to vrijeme tretirao ne samo kao grobno kamenje nego i kao umjetnost. Potpis na djelu pokazuje bitnost.

8. Na koji način ste istraživali i analizirali stećke?

Krećem u istraživanje stećka kao skulpture jer sam mislio da se tu više nema šta reći. To je simbol bosanstva. Onda shvatim, obzirom na jednu moju specijalnost u okviru klesanja kamena, a to je tehnika direktnog klesanja kamena. Tu se kamen kleše direktno, a ne uz pomoć modela koji je prethodno napravljen u gipsu. Direktno klesanje može podrazumijevati jedan plan ali nema tačno određeno kako će to na kraju ispasti. Mnoge stvari ispadaju spontano. Radi se o direktnoj komunikaciji sa materijalnom gdje forma nastaje na način koji je kao sviranje jazz-a, zadaš si ritam i određenu temu, neko počne zatim improvizuješ na istu temu u kojoj si krenuo. To tako ide u direktnom klesanju kamena. Zato je to jedan čaroban oblik izražavanja, možda i iznad svih drugih načina izražavanja u likovnoj umjetnosti. Recimo Adolf Adolf von Hildebrand diže skulpturu u nebesa. Zahvaljujući mojoj ekspertizi u okvirima direktnog klesanja kamena na jedan neočekivan način u jednom trenutku sam shvatio da kada gledam u stećak i pokušavam pojmiti šta to on jeste kao skulptura, pomoglo mi je iskustvo klesanja kamena na direktan način. Shvatam da je to ista ona stvar koja se dešava kada Mikelandelo kleše svoje stvari, samo drugi format, drugi zadatak, drugi rezultat i druga ideja koja je uslovljena potrebom. Radi se o istom procesu i principu komunikacije, koja u kontekstu stećka dovodi u poziciju gdje je on vrlo često slobodna skulptura. Stećak ima moć da bude slobodna skulptura, što znači da je možeš obići, pregledati. S druge strane, ima reljefe koji djeluju kao svaki pano za sebe, a mogu se nastavljati u nekon nizu. Dva osnovna formata skulpture su slobodna i reljefna, a stećak je to u jednom obliku, kao hemafrudit. Tada sam shvatio da treba malo ozbiljnije promisliti o ovome, možda oni nisu bili svjesni šta rade, o reljefu kao takvom, o slobodnoj strukturi kao u zasebnim fenomenima. Možda ih je zanimala skulptura sa određenim efektom na mjestu gdje ih postavje, da ima određenu funkciju i da ih ljudi percipiraju na način na koji žele. Tada je to možda njih više određivalo nego nas sada iz ove pozicije. Ja želim da uključim sve momente koji mogu to objasniti u kontekstu mog vremena. To ne mora biti nužno u njihovom vremenu. Vjerujem da kada bih mogao otići u njihovo vrijeme da bi se počeli slagati s mojim stajalištima. To je jedan kompleksan oblik koji podrazumijeva u sebi često kontekst koji može biti vrlo lako istovremeno i slobodna i reljefna skulptura.

9. Zbog čega se javlja potreba čovjeka za klesanjem, odnosno da se izrazi simbolom?

Herbert Read, britanski historičar umjetnosti, kaže da skulptura nastaje kada dođe do osjemenjavanja, interpolacije između dva koncepta. Rani arhitektonski koncept gdje se ljudi pokušavaju postaviti u prostor kao što su naprimjer kameni krugovi ili oblici koji su više pokušaj

ovladavanja prostorom u jednom arhitektonskom smislu. Kada se pojavi potreba da se čovjek definiše u prostoru kamenim oblicima, često netaknutog kamena ali obilježavaju jedan prostor izvornim monumentom. Kada se on ukrsti u nekom izražajnom smislu sa onim što su talismani, amajlije, odnosno pravljene komadi kamena ili drveta, za koje su vjerovali da im donosi sreću ili da ih čuva od zla tada nastaje skulptura. Na izvorištu te vrste umjetnosti imamo oblike kakav je talisman, amulet, odnosno oblici u koje počnes vjerovati bez obzira da li si ih obradio rukom ili si nešto uradio s njima. Tako se može vjerovati i za neki prostor omeđen kamenjem da je svet, u tim konceptima se onda možda počne razvijati ideja o skulpturi, kao nečemu što danas vjerujemo da postoji.

10. Šta su zapravo stećci? Šta nam kazuju oblici i izgled stećaka? Kakva je bila njihova svrha?

Kada gledaš i razmišljaš o stećcima, kako oni stoje ja vidim da tu vidim koncept kontemplacije na temu hrama ili kuće. U južnijem dijelu BiH postoje kolonade uklesane u reljefu koje liče na mediteranske kuće, dok na nekim ima kao imitacija šindre. Nalazimo sjeme koncepta koji se može nazvati kao prahistorija arhitekture. Tačno da se vratiš u taj momenat u kojem Herbert vidi nastanak skulpture. Kada interpretiram Herberta, odnosno taj početak, tu je splet, prapočetak umjetnosti je kombinacija amuleta, arhitekture i skulpture kakvu danas poznajemo. Stećak je grobni kamen, kenotaf, ne mora nužno biti grobni niti mora neko ispod biti pokopan, nisu svi ni prekopani, ne znamo da li je ispod svakog leš. Znamo da su grobno kamenje prije svega, a možda su i kenotafi, obilježje nečije, u ime zaštite nečijeg prostora, ne može se olako negirati čitav niz mogućnosti, za šta su oni mogli biti korišteni. U svakom slučaju onda kada jest grobni kamen, pogotovo u kontekstu hrišćanskog vjerovanja, vrlo bitan dio te religije je vjerovanje u uskrsnuće, tjelesno proživljenje na sudnjem danu. Kada se pokrije grobno mjesto takvom silom od tona kamenih odnosno uglavljenih u kameni blok, na vrlo eksplicitan način je stavljen stražar, da umrlog niko ne dira do momenta proživljenja. Isto tako postoje različita vjerovanja da neko tijelo ne može biti proživljeno ako ga fali. Zato su se pojedini da bi se obeščastili sahranjivali bez glave, u težnji da se nekome onemoguću proživljenje, na sudnjem danu. Kada sve uzmemo u obzir, Šefik Bešliagić je napravio reviziju prethodno napravljenih klasifikacija oblika stećaka i kada sada slobodno interpretiram, faktički ispadne prema njegovoj klasifikaciji da svaki srednjovjekovni kamen koji je stavljen u funkciju spomenika, bez obira da li je obrađen, ima onih koji su gotovo netaknuti (amorfni), preko najpoznatijih sljemenjaka, ploča, stubova, krstača koje postaju figura čovjeka, postaje figuralna umjetnost. Ne postoji nijedna tradicija u poznatoj historiji da takav raspon, od

netaknutog amornog kamena do antropomornog ima jedno ime, i amornfi zovemo stećak i sljemenjak, krstaču, čak i nišane koji nastaju po dolasku islama, koji su autentični bosanski. Način na koji su obrađeni, turban na vrhu jednog obeliska, samo ga to čini različitim od dotadašnjih stećaka. Držao bi ih kao dijelom te tradicije, kao i spomenike na jevrejskom groblju. Nastaju ovdje u komunikaciji s tradicijom koju Jevreji ovdje zatiču, nalaze ovaj oblik za svoj nadgrobni spomenik prilagođen ovom podnevlju i potrebama koje oni hoće da zadovolje za svoje potrebe ukopa i vjerovanja. Tada dolazi do fuzije koncepata koji stvaraju jednu autentičnu stvar koja je isključivo jevrejska ali jevrejsko-bosanska.

11. Na području cijele BiH nemamo dva ista stećka, a procjenjuje se da ih ima skoro 60 000, zašto je to tako? Šta nam to govori o srednjovjekovnom bosanskom čovjeku?

Stećak je čuvar. Čuva nadu i uslove za proživljenje. Stećci ne izgledaju savršeno iz nekoliko razloga, zbog tehničkih nemogućnosti, ali moguće i da su se ciljano pravljani s neočekivanim dijelovima. To mogu objasniti iz perspektive skulptora. U principima venecijanske gotike koju je John Ruskin objašnjavao na primjeru da ako jedan autor radi deset stubova sa jednim trijemom, svaki stub ima kapitel, ima određene gabarite koji mogu podnijeti ono što treba nositi ali na svakom mogu biti različiti uzorci. Vidi se potreba da ako radi jedan čovjek, da ne radi robovanje od deset istih. To je bio jedan prostor u kojem se daje veća sloboda i bolji okviri za vlastitu kreativnost i izražajnost. Iako su stećci u BiH i venecijanska gotika vrlo različiti, u kreativnom i tehničkom segmentu, no princip gledanja na stvari je da trebaju biti drugačiji. Moja pretpostavka je da duh koji se njeguje u okvirima gotike možda je živio i ovdje ali na jednom drugom nivou u okviru mogućnosti u kojima se to dešavalo. Postoje slični stećci ali nikada identični. Interesanto je, naročito u islamu, da na mjestima gdje se tkaju ćilimi postoji vjerovanje koje nije samo islamsko, jer ne postoje vjerovanja koja su potpuno izolirana. Princip kod ljudi koji tradicionalno tkaju ćilime, iako postoji mogućnost izračunavanja da sve bude savršeno, da mustra nema greške, namjerno naprave negdje katkad koju grešku čisto da se ne zamjeri Bogu, jer samo je Bogu dato da bude savršen. Umjetnik čak i kada može dobaciti do savršenstva, odustane od toga na vrijeme protiv uroka da se Bog ne bi uvrijedio. Možda su i stećci nastajali pomalo pod utjecajem takvog vjerovanja da negdje treba nešto ili „naheravo“ da bi se zaštitio od uroka. Onda ja tu vidim paralelu sa onim što je u Japanu definirano kao njihov estetski koncept „wabi-sabi“, odnosno pronalaženje ljepote u nesavršenim stvarima, krivom drvetu, kamenu koji je nepravilan na način da je neupotrebljiv, okrnjenim stvarima i slično.

12. Ima li taj koncept nesavršenosti veze s tim što su stećci pretežno nepravilnog oblika?

Možda ima više razloga zbog kojih su stećci bili nepravilnog oblika. Može biti i ljenost, dobije se kameni blok koji nema nijednu pravu stranu. Kada dobiješ kamen on bude nepravilan, kao blok, nema tu nijedne prave stranice, ali može se odrediti da je to recimo šest stranica nekakvog retangularnog oblika koji je u osnovi pravougaonik. Da bi se stranice napravile paralelnim mnogo bi se moralo klesati, a da se to uradi mora se potrošiti puno vremena, jer se alat troši klesanjem i postaje ti mnogo manji kamen i ako razmišljaš da kamen treba da bude čuvar groba bolje će ga čuvati ako bude veći, teže ga je pomjeriti, kopati, bilo šta uraditi. Što ga više klešeš trošiš više alata, vremena, više se umoriš, para dobiješ isto, a kamen bude još i manji. Možda je tu bio dogovor između mogućnosti i potreba. Dobit ćemo nešto što nije savršena ljepota, nije savršen geometrijski oblik. Nesavršeni su mi puno draži, iz perspektive današnjeg čovjeka, gdje mašinama možemo napraviti savršen oblik i u tom kontekstu, ovaj rad koji je „herav“ postaje malo i vrijednije pogotovo ako je ručni od ovog kojeg može mašina uraditi.

13. Šta se sve može pronaći na stećcima?

Oni su kombinacija arhitektonskih (skulpturalnih) i koncepta talismana u jedno zatvoreno. Na stećcima se mogu naći tragovi, podsjećanja i aluzije na mnogo toga što se desilo na različitim krajevima svijeta i u različitim vremenskim periodima. Meni to daje da za pravo da ih nazovem čvorištem raznih tradicija i mnogo toga što se desilo u historiji kamene skulpture, uključujući i vrijeme koje dolazi poslije njih, a to je ovo moderno i postmoderno vrijeme, gdje smo na poseban način valorizirali vrijednosti, nepravilnosti i neke stvari koje nisu klasična estetika. To na stećcima postoji, klasična i arhaična ljepota.

14. Zašto je stećak kompleksan umjetnički oblik?

Kada govorimo o dodatku likovnoj vrijednosti na scenu dolazi Marian Wencel, koja proučava motive na stećcima i kada se vidi šta je ona sve pobrojala i klasificira. Još uvijek postoji jaz između figurativaca i apstraktnih umjetnika koji je besmislen. Figurativna umjetnost zbog toga što je figurativna nije apriori ni dobra ni loša, kao što ni apstraktna nije zbog toga što je apstraktna. Kada se poslože motivi sa stećaka onda shvatiš da je tu ogroman dijapazon motiva koji su apstraktni ili stvari koje mi ne znamo definirati nego vidimo kao apstraktne momente ili su na nivou simbola. Simbolička, dekorativna, figurativna, u smislu da predstavlja nekoga ili nešto što predstavlja pojam ili koncept. Neke figurativne predstave prikazuju momente iz života, profane scene. Čitav

dijapazon apstraktnih, simboličnih i figuralnih motiva, oni nose neku naraciju koja može biti profane ili sakralne naravi. U svakom slučaju i to kad dodamo i specifičan način postavljanja natpisa koja ima svoju likovnost, stakato varijanta, gdje nema pravog reda, a što duže gledaš nalaziš u tom nemiru i neredu jednu logiku i red koja je tu zatvorena na jednom kamenom bloku i čini jednu priču i harmoniju sa svim tim neharmoničnim krivinama, ispadanjima iz kompozicije. Nekada postoje slova koja nisu pravilno uklesana jer su klesali ljudi koji su bili nepismeni. Nekada se prilikom klesanja loše prepíše neki znak, a neki su naknadno dopisani iznad reda znakova. Baš zbog toga, u svojim ispisima nekada se služim tim neredom koji u svojim estetskim okvirima zatvorim u jednu kompoziciju koja ima svoju logiku kao djelo, ali u smislu isčitavanja može donijeti problem onome ko čita ukoliko nije pripremljen da treba tražiti mogućnosti da se nešto drugačije složi, pogotovo kada se slažu anagrami. Kada analiziramo jedan od stećaka ispred Zemaljskog muzeja, u poređenju sa nekim djelom iz gotike, ili djelom iz rane renesanse, na prvi pogled bi se reklo da je to bezvrijedno i da je radio neko ko ne zna klesati, napravio čičaglišu, nema anatomije, disproporcionalno, arhaično... Kao gange u odnosu na sofisticirano horsko pjevanje. No, da li bi postojalo horsko pjevanje bez gange? Prema mom mišljenju, prije da je savremeno horsko pjevanje nastalo iz gange nego obrnuto. Tako isto vjerujem da stećak predstavlja onaj početak konceptualiziranja nečega što se kasnije prepozna kao skulptura u okviru neke kulture jednog vremena, gdje čovjek počne da se izražava kroz kamen ili kroz neki drugi materijal oblicima koji su arhaični.

15. Na koji način stećak, kada povučemo paralelu od srednjeg vijeka do danas, simbolizira bosanskohercegovačko društvo?

Stećak je kao i mi sad poslije rata, na nas se gleda na nekoga ko je jadan, nezavršen, izgubljenog identiteta, ne znaš ni odakle si došao, kuda ideš, zašto uopće tu postojiš, smetaš sa svake strane, kao što i stećke bagerom sklanjaju jer im smetaju... Onda shvatim, tu ima mnogo više paralela, nego što je samo ona da je stećak datiran kada je datirana Bosna, ima mnogo više paralela s nama samima. Mi smo ljudi koje mnogi doživljavaju kao poludivlje, a ustavri imamo jedan civilizacijski sadržaj, mnogo dublji i kompleksniji i s više slojeva nego što se to s vana vidi. Kada sve posložimo, ako neko u tome vidi smisao, onda mu nije teško vidjeti kroz taj arhaičan kamen na kojem ima neka natuknica na neku figuru da iza toga u tom kamenu ima još mnogo prostora, gdje bi da sada nastavim klesati mogao izvući svaku renesansnu skulpturu, samo da nastavimo dalje. Mi ne znamo kojim su se idealima oni vodili dok su klesali stećke. Možda je njima bio cilj da se postavi oblik koji nije tako eksplicitno sjena ove stvarnosti. Možda je to bilo usklađeno sa

ikonoklastima i onim da se uništi svaka iluzija na ideopoklonstvo, kao što su u judaizmu, islamu i pravoslavlju zabranjeni kipovi, jedino ga je katoličanstvo zadržalo. Možda je i to bio razlog, da imaju nešto što neće praviti sjenu. Postoje vjerovanja da su skulpture dobre samo dok ne prave sjenu. Reljef ne može napraviti sjenu. Iz naših pravilnih i nepravilnih vjerovanja i dogmi percipira nas se kao divlje Balkance, ali u suštini mi imamo neka blokiranja iz bioloških, ideoloških ili sociološko-kulturoloških razloga. Mi smo u svakom slučaju jedan kompleks koji se na prvu loptu ne može isčitati dok ne naučiš malo više o povijesti, makar da odeš dalje od 1000 godina, iako treba mnogo više da bi se ovo razumjelo jer imamo ostatke iz neolita, Butmirske kulture koja je paralela Lepenskom viru i Vučedolu u Hrvatskoj, što govori o uvezanosti ovog prostora kojeg mi uporno pokušavamo razjediniti i predstaviti sami sebe jedni drugima različito. Pokušavajući pobjeći od te veze da objasnim stećak kao simbol našeg ili mog razumijevanja bosanstva, pokušavajući objasniti kao skulpturu. Kada sam vidio da je kao skulptura u svom sadržaju mnogo kompleksniji od onoga što na svojoj površini isijava, tada mi je i ta površina postala još ljepša i značajnija. Upravo tom svojom unutrašnjom morfologijom, anatomijom je doslovno je paralela našem duhovnom anatomskom atlasu u kojem možeš predstaviti bosanstvo i bosanski identitet koji je vrlo inkluzivan i često napravi salto mortale („smrtonosni skok”). Mislim da je blagoslov imati u kulturološkom smislu usađenu inkluzivnost ali to onda postane prokletstvo. Ta inkluzivnost znači da do te mjere možeš prihvatiti druge kulture i utjecaje na sebe da oni nekada mogu pojesti tvoj izvorni identitet. Mogu te izvaliti iz vlastitog korijena i presaditi u neki drugi svijet. Pronalazim u stećku, i ponovo se vraćam paraleli da je stećak najbolji simbol bosanstva bar koliko ga ja razumijevam, upravo zbog toga što na oko djeluje nebitan, arhaičan u kulturološkom i nacionalnom smislu, a ustvari u svom sadržaju ima kompleks kakav se rijetko može naći u drugim kulturološkim i sociološkim okvirima.

16. Baš zato što se teško mogu naći negdje drugo, zato što su unikatni, zašto ih ne prezentujemo kao takve? Da stećci postoje u drugim državama u Evropi, znali bi šta s njima, zašto mi ne znamo?

Mislim da je tajna u tom našem prokletstvu da ne znamo stat ili vrlo rijetko znamo stat u odbranu svog najizvornijeg identiteta jer mu ili do kraja ne vjerujemo ili smo malo više kosmopolite. Ljudskost treba kultivisati.

17. Kako poboljšati multimedijalnu prezentaciju stećaka?

Obrazovanje je ključ svega. Postoji nešto što se ne može drugačije objasniti nego kao inspiracija, postoji u religijskom kontekstu ta božanska inspiracija, da se počneš baviti nečim što se javi kao posljedica viška inteligencije, uslova i odgoja. Obzirom da vrijeme ne čeka treba uraditi ozbiljniju zaštitu postojećih stećaka, na ozbiljniji način ih zaštititi. Stvara se pogrešna percepcija jer su oni pod zaštitom UNESCO-a, to samo znači da su pod njihovom zaštitom u onoj mjeri u kojoj ih mi štitimo. UNESCO može kada vidi da ih mi ne štitimo vrlo lako stećke skinuti sa liste. Oni nam ne daju ništa osim priznanja da je to svjetska kulturna baština, kao što kaže Antun Gustav Matoš: „Ne može nešto nacionalno biti nacionalno ni dovoljno dobro sve dok nije prepoznato na globalnom nivou kao takvo“. To nama daje priliku da se promoviramo u nešto ljepše i pametnije nego što sada jesmo. Bojim se da ćemo i to izgubiti jer ne vodimo računa dovoljno čak ni o onome što je pod zaštitom UNESCO-a.

18. Jesu li stećci na prostorima Balkana izvorno bosanski? Može li se to dokazati?

Stećcima niko ne može negirati prevalentni bosanski identitet, ali oni postoje na tlu današnje Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Zamislite situaciju da nešto što pripada antičkoj kulturi, a na tlu je današnje Turske, može se reći da je to pod ingerencijom Turske ali to pripada ljudima koji su to tada stvorili. U tom slučaju, grčka (helenska) kultura ih je stvorila. To što su stećci koji stoje na tlu današnje Srbije i Hrvatske pod zaštitom UNESCO-a i prepoznati kao takvi ne umanjuje njihov bosanski karakter, samo mi to ne znamo čitati, mi znamo samo čitati tu nacionalnu priču, u nacionalnim okvirima koji su već dovoljno problematični, trči se odma u šovinistički diskurs.

19. Recite nam nešto više o jeziku i pismu koji se mogu pronaći na stećcima?

Bosančicom sam se zarazio kroz stećke. Bosančica je jedno od imena za jedan oblik srednjovjekovnog bosanskog pisma. Bosančica je jedan od oblika bosanske ćirilice kojom su se služile žene u 17. stoljeću. Dobila je ime po bosanskoj djevojci/djevojčici - bosančici. Bosančica ima svoje posebne zakonitosti u ispisu, jer je to pisano pismo, dok je klasični srednjovjekovni bosanski alfabet klesano pismo koje se nalazi na stećcima pismo iz blokova, malo nepravilnog oblika. Kada se bavim tim pismom, na različitim mjestima ga drugačije ispisujem. Nekad u blokovima, nekad malo slobodnije, a nekad kao krasnopis. Omladinska knjiga izdala je verziju Hasanaginice, na naslovnoj strani nalazi se moj ispis „Hasanaginica“, pisana bosanskom ćirilicom ali ispisana izrađenim kaligrafskim rukopisom, s tim da ja nisam kaligraf, nego pseudokaligraf, jer ja ne ispisujem uvijek, vrlo često crtam tekst. Nekad ga tretiram kao skulpturu. U svakom slučaju, držim da su moji ispisi bosanskom ćirilicom metafora za naš identitet, u nekim oblicima može bit

specifičan. Naprimjer, ako ispišem na latinskom Oče naš tim pismom, onda je to metafora za bosanskog katolika, ako ispišem hebrejski Kadiš to je bosanski Jevrej, ako ispišem Fatihu povezuje se sa bosanskim muslimanom ili ako ispišem Oče naš na staroslavenskom upućuje na bosanskog pravoslavca. Sviđa mi se što kada ispišem ovo što sam prethodno pobrojao, poredam na zid te četiri molitve, ako ne znate hebrejski i bosančicu paralelno, ne možete pročitati da je to Kadiš osim ako vam ja to ne kažem. Na izložbi mi je jedna kolegica rekla, gledajući tako poredane molitve, da su joj sve četiri iste, pitajući zašto se ponavljam. To i jeste poenta, da je razumijevanje u oku posmatrača. Neki su identiteti urođeni, ali neki su i stečeni. Mi smo jedan čudan konglomerat, a takav je i stećak. On mi je najbolja inspiracija za rad jer kada polazim od stećka mogu da pravim klasičnu skulpturu koja će završiti sa nečim što ima potpuno antičko-klasični izgled ili neku drugu kulturu. Stećak nije sve što kamena skulptura jeste ali je potencijal koji kamena skulptura u svom konceptu može biti. Dakle, sve što mogu zamisliti da može kamen biti ja to mogu napraviti i braniti da je to stećak. Čak i kada napravim portret Mehmedalije Maka Dizdara, mogu reći da je to stećak. Jer, kada se igram malo riječima, jedan od izvornih naslova za stećak je „kam, biljeg, bilig“ što znači znak. Dakle, taj kamen je pravljen da bude znak, često su mu klesali ime „kam“ u stećke. Meni je to drago jer naopako znači „Mak“. S tom riječju objasni se materijal, a prema klasifikaciji Šefika Bešlagića, svaki kamen kojeg bi stavio u funkciju stećka, postaje stećak, čak i ako ga nisi obradio. Svima je zajedničko to što su u svojoj materijalnosti – kamen. Onda taj „kam“ dođe kao jedan poetski naslov za taj kamen. Možemo ih zvati „naši kamovi“ jer je stećak prema jednoj klasifikaciji iz 19. stoljeća bio isključivi naslov za one stećke koji su više vertikalna nego bilo koja druga dimenzija, koji izgledaju kao čovjek koji stoji, a ne koji leži. Oni su imali naziv stećak. Onda kako su se počeli obrađivati, taj naziv stećak, je počeo dobijati drugo značenje, dok na kraju nije usvojen kao ime za sve njih. U kontekstu našeg identiteta i naslijeđa manje vidim riječ da stoji (stećak – stojećak) čak i kada ne stoji kao uspravna forma, stoji iza nekoga i stoji do danas i stojat će iza našeg vremena kao svjedočanstvo. S druge strane, stećak može značiti i kao nešto što si stekao, kao dio vlastite stećevine. Prema mom poimanju, da bi ga stekao, da bi imao stećak iza sebe, moram ga steći kroz rad, klesanje, pa tako i vidim u njemu jedno drugo objašnjenje. Bešlagićevom analizom došlo se do zaključka da svi stećci pripadaju istom kulturološkom krugu, dio su iste tradicije, pravljeni s istom namjenom, imaju različite dimenzije i oblike, ali je to bio odraz različitih individualnosti. Iza svake duše za kojom treba ostati znak, on treba i mora biti autentičan.

7.2. Prilog 2: Anketni upitnik

Odjeljak 1 od 3

MEDIOLOŠKI SIMBOLI U KREIRANJU BOSANSKOHERCEGOVAČKOG KULTURNOG IDENTITETA I IMIDŽA

Poštovani,
moje ime je Sara Delić i studentica sam na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu na Odsjeku za komunikologiju, usmjerenje odnosi s javnošću. Pred Vama se nalazi anonimni upitnik u svrhu pisanja magistarskog rada na temu "Mediološki simboli u kreiranju bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta i imidža."

Hvala Vam što izdvajate svoje vrijeme i na taj način učestvujete u istraživanju.

Za sve dodatne informacije možete mi se obratiti putem e-maila: sara.delic233@gmail.com ili putem društvenih mreža.

Lijep pozdrav,
Sara Delić

SPOL *

Muško

Žensko

GODINE *

- 15-17
- 18-24
- 25-31
- 32-38
- 39+

STEPEN OBRAZOVANJA *

- Nezavršena osnovna škola
- Završena osnovna škola
- Završena trogodnišnja srednja škola
- Završena četverogodišnja srednja škola
- Završen fakultet
- Magisterij i doktorat

PREPOZNAVANJE MEDILOŠKIH SIMBOLA

Opis (po izboru)

Mediološki simboli od navedenog su: *
(višestruki odgovor)

- Pećinski crteži
- Stećak
- Povelja Kulina bana
- Sarajevska hagada
- Makbuli-arif (prvi bosansko - turski rječnik)
- Folklor
- Ćilim
- Ništa od navedenog

Saznanja o kulturološkim simbolima i kulturnom naslijeđu Bosne i Hercegovine sam dobio/la: *

- Kod kuće (u porodici)
- U školi
- Na fakultetu
- Iz knjiga
- Putem televizije
- Putem društvenih mreža (Facebook, Instagram, TikTok...)

Kultura, tradicija i identitet su mi važni: *

	1	2	3	4	5	
Uopšte nisu važni	☐	☐	☐	☐	☐	Veoma su važni

Stećak je: *

(višestruki odgovor)

- Veliki kamen
- Nadgrobni spomenik
- Prezentacija bosanskohercegovačkog srednjovjekovnog identiteta

Stećci u BiH su važni zbog: *

(višestruki odgovor)

- Očuvanja kulturnog identiteta
- Zapisa koji se nalaze na njima
- Vremena u kojem su nastali
- Uopće nisu važni

Na području BiH ne postoje dva identična stećka. *

- Ova tvrdnja je tačna
- Ova tvrdnja je netačna
- Nisam siguran/na

Stećci u BiH su ubrojani u svjetsku kulturnu baštinu koja je pod zaštitom UNESCO-a? *

Da

Ne

Bosančica je: *

(višestruki odgovor)

Jedan oblik srednjovjekovnog bosanskog pisma

Jedan od oblika bosanske ćirilice

Pismo kojim su se služile bosanske žene u 17. stoljeću

Ništa od navedenog

Navedite barem tri kulturno - historijska simbola "bosanstva".

Tekst kratkog odgovora

Gazi Husrev-begova biblioteka, najstarija na području BiH, je mediološki simbol? *

Da

Ne

Nisam siguran/na

Sevdalinka je mediološki simbol? *

- Da
- Ne
- Nisam siguran/na

U javnom diskursu u Bosni i Hercegovini se dovoljno pažnje posvećuje očuvanju kulturnog identiteta? *

- Da
- Ne

Ukoliko zaista čitaš pitanja preskoči ovo.

- Da
- Ne

Treba li u obrazovnim institucijama podizati svijest o očuvanju kulturnog - historijskog naslijeđa i više pažnje posvećivati razgovoru o tome? *

- Da, mislim da je to ključno kako bismo znali cijeniti ono što imamo
- Ne, mislim da je to bespotrebno
- Nemam mišljenje

PERCEPCIJA ISPITANIKA O ZNAČAJU NOVOMEDIJSKE PREZENTACIJE

Opis (po izboru)

Internet mi je omogućio da lakše istražim ono što me zanima o kulturnom naslijeđu BiH? *

Da

Ne

Navedite ime televizijske emisije koja govori o bh. kulturno - historijskom naslijeđu?

Tekst kratkog odgovora

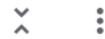
Treba li u obrazovnim institucijama podizati svijest o očuvanju kulturnog - historijskog naslijeđa i više pažnje posvećivati razgovoru o tome? *

Da, mislim da je to ključno kako bismo znali cijeniti ono što imamo

Ne, mislim da je to bespotrebno

Nemam mišljenje

PERCEPCIJA ISPITANIKA O ZNAČAJU NOVOMEDIJSKE PREZENTACIJE

Opis (po izboru)

Internet mi je omogućio da lakše istražim ono što me zanima o kulturnom naslijeđu BiH? *

Da

Ne

Navedite ime televizijske emisije koja govori o bh. kulturno - historijskom naslijeđu?

Tekst kratkog odgovora

Ukoliko se u prethodnom pitanju niste mogli sjetiti naziva emisije, znači li to da na bh. medijskoj sceni nedostaje više takvih sadržaja? *

U potpunosti se slažem

Djelimično se slažem

U potpunosti se ne slažem

Treba li novomedijske platforme (Youtube, Facebook, Instagram, TikTok...) iskoristiti za promociju kulturno - historijskih potencijala BiH, te na taj način kreirati imidž zemlje koja ima bogatu historiju? *

Da, apsolutno

Ne, nikako

Kultura, tradicija, jezik, običaji i arhitektura se mogu iskoristiti za promociju turističkih potencijala Bosne i Hercegovine? *

	1	2	3	4	5	
loš izbor za promociju	☐	☐	☐	☐	☐	odličan izbor za promociju

Trebaju li bh. influenseri raditi na promociji kulturno - historijskih potencijala naše zemlje? *

- Da, to bi bilo osvježenje i lako je doći do publike
- Ne, nisu dužni to promovirati
- Nemam mišljenje

Pred Vama se nalazi lista tvrdnji koje se odnose na Vaš osjećaj prema kulturno - historijskom naslijeđu Bosne i Hercegovine. Označite u kojem je stepenu tvrdnja tačna za Vas. *

- 1-potpuno netačno
- 2-uglavnom netačno
- 3-ni tačno ni netačno
- 4-uglavnom tačno
- 5-potpuno tačno

1 Potpuno netačno... 2 Uglavnom netačno... 3 Ni tačno ni netačno... 4 Uglavnom tačno... 5 Potpuno tačno

Ponosim se kul...	☐	☐	☐	☐	☐
Rado ću animir...	☐	☐	☐	☐	☐
Znam nabrojati...	☐	☐	☐	☐	☐
Važno mi je da ...	☐	☐	☐	☐	☐
Prenosit ću na ...	☐	☐	☐	☐	☐

Biografija

Sara Delić, rođena je 23.12.1998. godine u Zavidovićima gdje je završila osnovnu školu i Gimnaziju „Rizah Odžević“. Studij Komunikologije upisuje 2018. godine na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Dodiplomski studij završava 2021. godine te stiče stručno zvanje Bachelora Komunikologije/Žurnalistike, smjer Opći. Nastavlja studij na masteru također na Odsjeku za komunikologiju, usmjerenje Odnosi s javnošću. Tokom studija učestvovala je u brojnim projektima, radionicama i simulacijama od kojih se izdvajaju: projekat na kojem je osvojila treće mjesto za najbolju društveno-odgovornu priču za “Media Incubator” u saradnji sa Goethe Institutom 2021. godine, projekat o Biblioteci Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, odnosno njenoj prilagođenosti slijepim i slabovidnim studentima - prilog “Ruke koje čitaju“. Učestvovala je i u regionalnoj inicijativi UN-a, UNESCO-a i FPN-a „Mladi za inkluziju, jednakost i povjerenje“ tokom 2023. godine. Od 2020. godine se aktivno bavi televizijskim novinarstvom u informativno-sportsko-dokumentarnoj redakciji Hayat televizije. Tu uspješno realizira priče primarno za informativnu emisiju „Vijesti u 7“, ali i za druge televizijske formate. Aktivno govori engleski jezik te poznaje osnove njemačkog i turskog jezika.

Naziv odsjeka i/ili katedre: Odsjek za žurnalistiku/komunikologiju

Predmet: Magistarski rad

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADOVA

Ime i prezime: Sara Delić

Naslov rada: Mediološki simboli u kreiranju bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta i imidža

Vrsta rada: Završni magistarski rad

Broj stranica: 97

Potvrđujem:

- da sam pročitao/la dokumente koji se odnose na plagijarizam, kako je to definirano Statutom Univerziteta u Sarajevu, Etičkim kodeksom Univerziteta u Sarajevu i pravilima studiranja koja se odnose na I i II ciklus studija, integrirani studijski program I i II ciklusa i III ciklus studija na Univerzitetu u Sarajevu, kao i uputama o plagijarizmu navedenim na web stranici Univerziteta u Sarajevu;
- da sam svjestan/na univerzitetskih disciplinskih pravila koja se tiču plagijarizma;
- da je rad koji predajem potpuno moj, samostalni rad, osim u dijelovima gdje je to naznačeno;
- da rad nije predat, u cjelini ili djelimično, za stjecanje zvanja na Univerzitetu u Sarajevu ili nekoj drugoj visokoškolskoj ustanovi;
- da sam jasno naznačio/la prisustvo citiranog ili parafraziranog materijala i da sam se referirao/la na sve izvore;
- da sam dosljedno naveo/la korištene i citirane izvore ili bibliografiju po nekom od preporučenih stilova citiranja, sa navođenjem potpune reference koja obuhvata potpuni bibliografski opis korištenog i citiranog izvora;
- da sam odgovarajuće naznačio/la svaku pomoć koju sam dobio/la pored pomoći mentora/ice i akademskih tutora/ica.

Mjesto, datum

Potpis

Sarajevo, 16.10.2023. godine
